

70
ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО.

УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

НОВІЙШІ ЧАСИ.

З ПОРТРЕТАМИ.

ЦІНА 1 К. 20 СОТ.

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

ВІСТНИК СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Орган Союзу визволення України.
Виходить у Відні раз на тиждень.

Одинокий український тижневник всеукраїнського, самостійницького й безпартійного напрямку.

Передплата: річно 15 кор., піврічно 8 кор., чвертьрічно 4 кор. 50 сот.

Редакція: **Wien, VIII., Josefstädterstraße 79,**
II. Stiege, Tür 19. — Адміністрація: Tür 6. — Tel. 13430.
Чек. конто: 107.090.

Найдешевша українська книжка в часі війни!

Др. Льонгін Цегельський:

Русь-Україна а Московщина-Россія.

Друге, перероблене видання.

Книжка обіймає 128 стор. друку й має карту України,
а коштує лише 80 сот.

Кожен Українець мусить зазнайти ся з минушиною свого народу, мусить пізнати, за що славні наші діди проливали свою кров, чим був колись — не дуже ще давно — наш рідний край, наша Україна.

Коли якийсь гурток замовить зразу 10 або більше примірників, то за пересилку не буде нічого рахувати ся.

Найкраще прислати гроші наперед, бо посліплатою пересилка дорожша.

≡≡≡ **Bund zur Befreiung der Ukraina.** ≡≡≡

Wien, VIII., Josefstädterstraße 79.

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО.

УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

НОВІЙШІ ЧАСИ.

З ПОРТРЕТАМИ.

UKR RES
DUPLICATE

ВІДЕНЬ, 1916.

НАКЛАДОМ „СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ“

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні

Упадок української автономії в кінці XVIII в. і повернення України в звичайну провінцію російської імперії не знищили одначе українства.

Не зважаючи на всі зусилля російського уряду обмосковити Україну, не дивлячи ся на люті переслідування, український рух не спиняв ся ні на хвилину. Бували часи, що ніби-то настав кінець українству, сливе не видко було його на поверхні життя, але так лише здавало ся: в глибинах народніх не погасала іскра самосвідомости ніколи, ждучи лише догідної хвилі, щоб вибухнути ясним полум'ям. За наших часів українство в Росії стало вже на ноги. Український народ перетворюєть ся тут мимо всіх перепон в *новочасну націю*.

Періоди й центри українського руху в Росії.

Новітню історію українського руху в Росії можна поділити на кілька періодів, з ріжними центрами-огнищами його в кождім із сих періодів.

Перший період — Полтавсько-Харківський припадає більше-менше від кінця XVIII в. до половини 40-их років. Дальше йде короткий Петербурзько-Київський період 40-их років. В кінці 50-их років і в початку 60-их років зосереджуєть ся український рух у Петербурзі. Від початку 70-их років переносить ся він до Києва. Відтоді аж до наших часів Київ стає правдивою столицею новітнього українства. Навіть страшні переслідування укр. руху в сих часах, коли українство мусіло шукати захисту в братній Україні австрійській, не могли відобрати Києву належної йому ролі в українськім життю. Перед російським угнітом ховало ся українство у

Львові і Чернівцях, але звідти йшла наша думка, наша свідомість таки через Київ.

За наших часів український рух широко пішов по цілій Україні, повстало кілька значних огнищ його по всіх усядах, навіть далеко за етнографічними межами України, в столицях російської держави — Петербурзі й Москві. На Україні ж перед ведуть Полтава, Катеринослав, Харків, Одеса, Катеринодар. Та на чолі його всеж стоїть золотoverхий Київ,

Василь Капніст.

Його вислали Українці 1791 р. до Німеччини просити помочи проти Росії.

Грицько Полетика.

Написав славнозвісну „Історію Русів“, себто України в протимосковськїм дусї.

старадавня столиця колишньої української держави, мати городів українських.

Початки українського відродження.

(Полтавсько-Харківський період).

Цілком природно, що саме Полтава і Харків розпочинають добу відродження України по укладу Гетьманщини. Тут бо ж ще свіжі були традиції минулого, ще жили й ділали славні патріоти кінця XVIII в., ревні оборонці автономії Гетьманщини, що р. 1791 вислали Василя Капніста до Німеччини шукати помочи проти „російської тиранії“, котра саме тоді бруталною рукою касувала українські вольности (Полетика, Чена, Капністи и ин.). Отсі традиції в звязку з новітніми

рухами в Росії і Європі дали початок новому українському життю. Ще й те треба взяти на увагу, що саме в тім часі на домаганнє нашого шляхецтва засновано у Харкові університет (1805 р.), котрий незабаром скуплює навкруги себе духове життє Слобідської України й Полтавщини.

Найвиразнійше обявило ся нове життє саме в літературі — краснім письменстві і письменстві науковім. Перший голосно озвав ся в поезії незабутній Полтавець Іван Котляревський — батько нової української літератури. Він нагадав нам наше славне минуле, нагадав про обовязки перед рідним народом. За ним пішли Гулак-Артемовський, Метлинський, а далі Квітка, Гребінка, Костомарів і інші.

Одночасно з пробами поезії й повісти на українській мові повстають наукові досліди над Україною — її мовою й побутом, її минулою історією, її багатою устною, народною творчістю. Під впливом Полтави кн. Цертелів записує пісні, а Росіянин Павловський пише першу граматику української мови, під впливом Харкова Росіянин Срезневський з запалом і захватом студіює укр. історію, мову й народню словесність, а з Українців ідуть навзаводи з ним Максимович, Бодянський, Метлинський, Костомарів, виказуючи в своїх працях живу й своєрідну індивідуальність українського народу та уґрунтовуючи ними його право на самостійне життє.

Не задовольючи ся сим починають Українці усвідомлюючи роботу по часописях, пишучи статі в обороні права української мови до вживання в літературі, розяснюючи красу української народньої поезії і таке инше. Ся публіцистична праця вела ся в перших часописях на Україні, що повстали тоді у Харкові під впливом роздуханого університетом інтересу до духового й взагалі громадського життя. Були се „Харьковскій Демокритъ“, „Украинскій Журналъ“, „Украинскій Вѣстникъ“ і ин. Особливо останній положив великі заслуги для нашої справи. Се була в тих часах, сто літ тому, правдива трибуна українства в Росії.

На розвиток літературного й політичного руху в тих часах величезний вплив мала історія України Грицька Полетика, великого українського патріота кінця XVIII в.

В сій історії, котра під назвою „Історія Русів“ (буцим-то пера архієпископа І. Кониського) ходила в численних відписах по цілій Україні, представив Полетика тяжку долю України під московським пануванням. Надихана великою любовю до рідного краю й його колишньої волі й зненавистю до гнобителів, „Історія Русів“ ворушила скрізь на Україні при-

Іван Котляревський.
Батько нової української літератури.

Грицько Квітка-Основняненко.
Перший почав писати повісті по українськи.

спану думку, вликала до боротьби за свободу. Перед „Кобзарем“ Шевченка була се найбільш усвідомлююча книжка на Україні.

В політичнім життю українські змагання виявляють ся спершу в масонських льожах, а далі і в чисто-політичних організаціях, головно військових, котрі тепер зємо декабристськими від повстання 25 грудня (декабря) 1825 р., яке вони викликали. В усіх сих тайних, вільнодумних і вільнолюбних, товариствах побіч інших (Росіян, Поляків тощо) брали участь і Українці (відомо напр., що Котляревський був членом масонської льожи в Полтаві), заступаючи там українські інтереси й змагання. Але були й чисто-українські організації. Про існування одної з них під назвою „Товариства

визволення України“ довідуємося з слідства, яке російський уряд розпочав з приводу декабрського повстання. В основанню цього товариства обвинувачувано Василя Лукашевича, великого поміщика на Полтавщині, що був тоді маршалком (предводителем дворянства).

В осени 1825 р. писав визначний український патріот, Микола Маркевич (поет, етнограф і історик), до відомого російського поета-декабриста, Кіндрата Рилєєва, що захоплювався минулою волею України, такі знаменні слова: „Ми не спустили ще з очей дій великих мужів України, в багатьох серцях не ослабла давня сила почувань і відданности вітчизні. Ви знайдете ще в нас живий дух Полуботка“. Сі слова в звязку з обвинуваченням Лукашевича недвозначно свідчать, що політична й національна свідомість на Україні не завмерла.

Тогочасні літературні впливи з їх романтичними напрямми, збуджуючи чуття народности, не давали згаснути сій свідомости, а навпаки ще зміцнювали її та заховували „во время люте“.

Сорокові роки.

(Шевченко і Кирило-Методіївське брацтво).

В сорокових роках український рух зосередковується головню в Петербурзі, а потім у Києві. В Петербурзі в тих часах повно було Українців, котрі йшли сюди на службу. Серед них було багато свідомих людей, котрі не порвали звязків з рідним краєм і працювали тут на його користь. Тут починають появляти ся українські книжки, а по часописах з'являють ся статті присвячені укр. справі. Нитки духового й політичного життя цілої Росії, яке починає оживати по погромі 1825 р., сходять ся в сїм часі тут, у північній столиці царської імперії. Тут виходять твори Гоголя, що в великій мірі присвячені Україні й багато причинили ся до поширення української свідомости серед зросійщеного нашого громадянства, тут оселив ся й наш Гребінка й інші.

А головно був тут в тих часах великий наш Кобзарь, співець нашої волі й пророк нашого визволення, — Тарас Шевченко. Доля судила йому нидіти тут у тяжкій неволі, в науді у маляра Ширяєва. Припадком стрінув ся він з земляками й при їх допомозі вийшов на волю. Скоро стає Шевченко в осередку українського життя в Петербурзі як признаний виразник українських змагань і думок.

В 1840 р. виходить перша збірка його поезій під заголовком „Кобзарь“, далі окремою книжечкою поема „Катерина“, в 1841 р. „Гайдамаки“. Україна стрінула сі твори молодого поета з небувалим захопленням. Шевченко відразу стає славою й гордощами України, її національним пророком. І не дурно. Шевченко ясно і недвозначно поставив українську справу. Рішучо торкнув ся болячок сучасности й минулого, гірку правду повідав українському громадянству, закликаючи його опам'ятати ся, не зраджувати свого народу, згадати, „чиї ми сини, яких батьків, ким, за що закуті“, і без ляку заговорив про

Тарас Шевченко.
Великий український Кобзарь.

гнобителів України, відважно й сміло кличучи до боротьби з споконвічним ворогом. „Вставайте, кайдани порвіте і вражою, злою кровю волю окропіте!“ — озвав ся Кобзарь до своїх земляків.

Твори Шевченка читали ся й переписували ся скрізь по Україні, особливо нецензурні, справляючи величезне вражіння. „Солодко й zarazом страшно було його слухати, — згадує Костомарів про те, як у тіснім гуртку однодумців читав Шевченко свої палкі поезії. — Немов завіса роздирала ся перед нами“... Се була завіса національної темряви. Шевченко сміливою рукою роздер її й показав громаді схований за нею шлях до волі України. І слова поета не падали на твердий ґрунт.

В другій половині 40-их років повстає славетне „Кирило-Методіївське брацтво“ у Києві, в котрім бачимо найчіль-

нійших людей споміж молодого покоління Українців — Костомарова, М. Гулака, П. Куліша й інших. Шевченко також був серед братчиків, хоч офіційно цього й не доведено. Власне ті читання, про які була згадка вище, відбувалися на сходинах братчиків.

Центром діяльності брацтва був Київ, де недавно перед тим (по польським повстанню 1831 р.) засновано університет, котрий, як давнійше в Харкові, значно причинився до розбудження духового життя взагалі, а українського зокрема.

Микола Костомарів. Славний український історик. Один із основників „Кирило-Методіївського брацтва“.

Панько Куліш. Видатний громадський діяч і письменник, перекладач Св. Письма і Шекспіра на укр. мову.

Тут почав свого професорську кар'єру Костомарів, а Шевченко також мав тут осісти, діставши посаду співробітника археологічної комісії.

Братчики поставили собі дуже широку програму, домагаючи ся утворення загально-славянської федеративної спілки, в котрій кожний народ — в тім само собою розуміється й український — творив би окрему, самостійну республіку, порядкуючи всіма справами самостійно й незалежно від інших. На чолі кожної з сих республік мав стояти вибраний на час президент. На чолі цілої федерації мав бути загально-федеративний сойм, до котрого належали спільні справи всіх союзних республік, і вибраний всіма союзними республіками президент. Усякі привілеї мали бути скасовані, кріпацтво зне-

сене, для всіх мало бути рівне право. Мала бути заведена загальна народня освіта в рідній мові народу, вселюдне виборче право (урядники мали бути виборні), воля слова, совісті і т. д.

Як бачимо програма брацтва — зовсім сучасна широко-демократична програма. Одноке нереальне в ній — се ідея все-славянського союзу, перейнята від „Общества обедипених Славян“ — масонської льожі 20-их років, в котрій було чимало Українців і ідеї котрої мали широкий вплив на Україні. Ся ідея, піддержувана тодішнім захопленням славянством (то були часи так зв. славянського відродження), згодом могла відпасти й лишилось би здорове зерно самостійної державности українського народу.

На жаль брацтву не судило ся довго істнувати. В 1847 р. на донос одного падлюки, студента Петрова, котрий підслухав розмови братчиків, їх схоплено й арештовано.

Уряд російський страшенно налякав ся. В цілій Європі в тих часах здіймала ся буря, надходила „весна народів“, тому викрита політична організація ще більшим жахом сповнила Миколу I. Він рішив суворими карами вбити в зародку повий рух.

Братчиків запроторено в тюрму, а звідти на засланис. Шевченко, як відомо, постраждав найбільше: його віддано на віки в саддати і заборонено писати й малювати.

Для українства настало „люте время“. Приказано стежити за найменшими проявами українського руху й безмилосердя „преськати“ їх у коріні.

Українська література заборонена. Навіть наукові дослідди над Україною підпали переслідуванням. Цензура не пропускала навіть слів „Україна“, „Український“, „Січ“, „Гетьманщина“ і т. д. Що більше, навіть давнійші, ще перед викриттем брацтва друковані твори, особливо писання братчиків, були заборонені.

Настав довгий антракт, перерва в розвитку українства, котрий тяг ся майже десять літ; аж до нещасливої кримської війни.

Кінець 50-их і початок 60-их років.

Поражка Росії під Севастополем поставила на дневний порядок зміну ладу в Росії. Повіяло свіжим вітром. Почалась так звана „доба реформ“. Усе живе піднесло голову, заворушило ся. Ожило наново й українство. Немов на знак чарівної палички повстав український рух. Але тут не було нічого надприродного. Українство не вмерло під репресіями, — під зверхньою кригою абсолютизму дзюркотів струмочок народньої свідомости й тепер, коли та крига скресла й розстала, вплив на поверхню життя.

На перший плян висунула ся справа скасування кріпацтва, культурно-економічного піднесення народу й конечні реформи політичні. Українці взяли живу участь в сїм руху, а українська література може похвалити ся, що перша видвинула борця за увільнення кріпака з панської кормиги. Була се Марко-Вовчок (Марія Маркович), славнозвісна авторка „Народніх Оповідань“ — „кроткий пророк і обличитель жорстоких людей неситих“ (себ то панів), — як її назвав Шевченко. За нею згодом пішла друга жінка-письменниця Ганна Барвінок (Кулішыха), поет жіночого горя, — авторка гарних оповідань з народнього життя, головню з життя селянок. Се були найкращі представниці в нашій літературі нового народницького руху на Україні, що виставив на своїм прапорі — культурно-просвітні й економічні інтереси селянства.

В науці-ж відзначити треба передовсім широку й плідну діяльність Костомарова, котрий в цілім ряді розвідок, переважно з української історії, або взагалі на українські теми, розвинув й уґрунтував старі принципи Кирило-Методіївського брацтва — народоправство і федерацію, кладючи сим

Марія Марковичка
(Марко Вовчок).
Написала дуже гарні „Народні оповідання“.

міцну підвалину для поступового українства. Сі принципи стають основою української програми не лиш для сього часу, а й на пізнійше.

Поза Костомаровом треба відзначити невтомного Куліша, котрий був в тім часі ніби головою свідомого українства і розвинув великосторонню й енергічну діяльність — і як поет, і як публіцист, і як науковий дослідник (критик і історик літератури й історик взагалі) і як популяризатор та громадський діяч. Се був живий, гарячий чоловік, виразна і яскрава індивідуальність. Заслуги його як слід ще досі неоцінені.

Зосередковуєть ся український рух в тім часі головню в Петербурзі коло журналу „Основа“ (1861—1862 рр.), за-снованого бувшими кирило-методіївцями. В Петербурзі оселяєть ся Куліш, що був душею журналу й багато працював у нім, Костомарів, що став тут професором університету, Білозерський і інші. Тут же оселяєть ся і Шевченко по повороті з заслання. В Петербурзі, а за тим в Київі, Полтаві й ин. містах гурти свідомих Українців організують ся в так зв. „Громади“, котрі положили великі заслуги в поширенню укр. свідомости.

Діяльність громад 60-их років мала характер мирної культурної роботи, не ставлячи перед собою широких політичних плянів. Просвіта і добробут мужика — ось що хотіли передовсім досягнути тодішні українські діячі в межах заповідженого нового ладу. Особливо на полі народньої освіти треба зазначити успішну їх діяльність. Появляєть ся цілий ряд шкільних підручників і популярних книжок для народу, відомих від того часу під назвою „метеликів“. Сам Шевченко складає український букварь. Одночасно і на практиці переводить ся ідея навчання в рідній мові учеників. Повстає цілий ряд так зв. недільних шкіл, де вчать по українськи. Рідною мовою вчать і по багатьох приватних школах на Київщині, Полтавщині й Харківщині, навіть в урядовій „Тимчасовій Педагогічній школі“ у Київі.

Але сей мирний характер укр. руху не охоронив його від урядових переслідувань. „Доба реформ“ хилила ся до

упадку, а разом з тим відживало старе відношення до українства. Польське повстання 1863 р. дало правительству привід з цілої сили вдарити на українство, хоч Українці не лиш не завинили в сїм повстанню, а ще й стрічали в своїх змаганнях неприхильність і ворожнечу з польського боку.* Тоді саме прокинувся на Правобережжю український рух серед напівспольщеного там нашого громадянства. Свідомі наші люде (В. Антонович, Т. Рильський і ин.) вказували, що на Правобережжю живе не польський, а український народ, і закликали громаду дбати про сей народ, серед котрого живе вона і коштом котрого існує. Сей рух, прозваний Поляками за любов до простого мужика-хлопа „хлопоманством“, занепокоїв їх, бо вони саме готувалися до повстання й хотіли й Правобережжю пригорнути до Польщі. І от польські поміщики почали доносити на Українців, обвинувачуючи їх перед урядом в революційних змаганнях.

Володимир Антонович.
Другий по Костомарову знаменитий український історик.
„Хлопоман“ 60-их років.

Се одначе не перешкодило урядови й шовіністичним кругам російського громадянства обвинуватити українство, що його викликали й піддержують саме Поляки, що в основі його лежить „польська інтрига“, хоч се була очевидна неправда.

* Тільки деякі Українці, не задовольняючи ся мирною роботою й бажаючи скорішого розбиття російської „тюрми народів“, прилучилися до повстанців, як от з лівобережців офіцер Потебня, брат відомого вченого-язикознавця О.Потебні, що був у 80-их рр. професором у Харкові, й ин.; з правобережців пішло у повстання значно більше наших людей, що чуючи себе в значній мірі Українцями, були під надто великим впливом польської культури і польської політичної думки, щоб цілком від нього визволити ся, як се зробили свідоміші їх товариші, Антонович і ин. (Серед сих правобережців тільки один Павлань Свенціцький був цілком свідомий Українець і згодом, емігрувавши по повстанню до Галичини, багато працював там для української справи, пніші ж його товариші не надовго заховали українські симпатії й кінець-кінців потонули в польськїм морі та стали навіть неприязно відносити ся до українства, як от Л. Спрочинський, що став пізнійше професором львівської політехники, й ин.).

І от 8 липня (ст. ст.) 1863 р., отже задовго перед польським повстанням, котре вибухло, як відомо, 29 падолиста (нов. ст.), появив ся „по височайшому повелѣнню“ секретний розпорядок міністра внутр. справ Валуєва цензурі, щоб до друку дозволяли ся на українській мові лише твори красної літератури, натомість книжки духовного змісту, а також шкільні і взагалі призначені до початкового читання народу не пропускати.

Міністер заявляв у своїм циркулярі, що української мови — „не было, нѣтъ и быть не можетъ“, що се лиш польська вигадка, піддержувана деякими збаламученими „Малороссіями“.

Варазом цілий ряд визначніших укр. діячів (Кониський, Чубинський, Єфименко й ин.) опинив ся на заслання „за діяльну участь у творенню гуртків задля збудження під покривкою товариств грамотности невдоволення народу з уряду з цілю відділення України“. Тимчасом цензура пішла, як водить ся, ще дальше, як наказував Валуєв, і почала не пускати взагалі української книжки, навіть „Святого Письма“, прегарний переклад котрого зладив тоді й подав на розгляд Синоду Морачевський. Знову наступає перерва на десять літ (1863—1872 рр.). Сим разом одначе Українці знаходять спосіб. Стринувши перешкоди у себе вдома, переносять вони свою діяльність „за предѣлы досягаемости“ — в рідну Галичину, де тоді саме почав ся жвавий народовецький рух і почали виходити живі, надихані щирою любовю до народу і гарячим бажанням працювати для його добра часописі („Вечорниці“, „Мета“, „Основа“, пізнійше „Правда“). От у сих часописах починають з'являти ся дописі з України й твори українських письменників (передовсім Куліша).

Урядові переслідування найменших, наймирнійших проявів укр. руху викликали на російській Україні сенарастичні думки. Висловом їх, з усякого погляду добре уґрунтованим, треба вважати дуже цікаву допись знад Дніпра в „Меті“ за січень 1864 р. (під заголовком „Австрія і доля України“).

Галицькі часописі, особливо „Правда“, що почала виходити від р. 1867, доходили на Україну й піддержували там розбуркану свідомість.

Сімдесяті роки.

В початках 70-их років гніт почав ослабати почасти під впливом зростаючого невдоволення в державі й нового загально-російського революційного руху, що почав вбивати ся в силу в парі з сим невдоволенням, почасти й тому, що уряд побачив, що українство має захист в Австрії й його годі приборкати.

Українство знов оживає. На чолі його стає тепер київська громада, де були такі визначні люде, як Драгоманів, Антонович, Житецький, Чубинський, Михальчук, Лисенко, Старицький, Комарь, Вовк, Русов і багато інших. Ся громада проявила багато рухливости й енергії. Тут виробляла ся українська думка й звідси розходила ся по цілій Україні. На всіх полях народного життя йде жвава енергічна робота. В області народньої просвіти продовжуєть ся перервана діяльність 60-их рр. Київсьєа громада обговорює докладно плян популярних видавництв і приступає до переведення сього пляну в діло. Появляєть ся ряд популярних книжок для народу, що можуть служити за взірєць того роду видань і для нас. Працюєть ся над уложенням словаря української мови. Зароджуєть українська музика, організуєть ся український театр.

В області науковій живу й діяльну роботу над українознавством розвиває засноване в 1872 р. у Києві „Югозападное Отдѣленіе Имп.Географического Общества“, котре під фірмою філії загально-російського товариства є властиво українсьєою науковою інституцією. Ведуть ся енергічні досліди над етнографією й устною словесністю укр. народу: під ред. Антоновича і Драгоманова виходять „Історичні пісні укр. народу“, Драгоманів видає „Українські народні перекази“, укр. музику досліджує Лисенко і т. д.

Вінцем сеї наукової роботи була славетня наукова експедиція під проводом Чубинського, яка зібрала величезне багатство матеріалу з усіх кутків України, головно з Правобережа.

Політична думка Українців молодшої генерації починає прибирати щораз радикальнійший характер, головно в області суспільно-економічній. Разом зі зростом соціалістичного руху

в Росії знаходить він своїх прихильників і серед української молодіжи. Багато Українців іде в ряди російських революційних організацій, гинучи там для української справи, але починають вже завязувати ся і українські радикально-соціалістичні гуртки. Характеристична для них стара федеративна ідея, тим часом як російські революціонери стають виразно на централістичний ґрунт. Зовнішнім виразом нових настроїв і змагань в краснім письменстві є повісти й оповідання Івана Нечуя-Левицького і Панаса Мирного (Рудченка) присвячені новим

Павло Чубинський.
Етнограф і статистик.
Автор укр. народнього гимну „Ще не
вмерла Україна“.

Іван Левицький
(Нечуй).
Видатний український повістяр.

соціалним відносинам на Україні, які повстали по скасуванню кріпацтва, й горожанська поезія М. Старицького, а в письменстві науковім розвідки Антоновича, котрий також звертає увагу саме на процеси внутрішні, соціалні.

Вісімдесяти та дев'яносто роки.

(Указ 1876 р. — Доба реакції. — Драгоманів).

Жвава українська робота не давала одначе спати місцевим обрусителям, котрі засипували Петербург доносами на „сепаратистів“. Особливо вславив ся сим пан Юзефович, що свого часу відіграв дуже погану роль під час арешту Кирило-

Методіївського брацтва. Бувши спершу прихильником українського руху, Юзефович став ся для кар'єри його лютим ворогом і переслідувачем. Доноси київської чорної сотні наполохали уряд і він рішив ужити як найгострійших заходів, щоб раз на все спинити небезпечний рух. В Петербурзі „по высочайшему повелѣнію“ була заснована особна комісія, котра мала розглянути українську справу й виробити способи боротьби з нею. В сій комісії головну роль грав Юзефович. Було се в 1875 р., а 18-го мая 1876 р. як наслідок праці комісії появил ся таємний царський указ, котрий наказував: 1. заборонити пропуск у Росію яких би не було книг і брошур на українській мові з заграниці, 2. заборонити друк усяких українських книжок, крім історичних документів та памяток і творів красного письменства, 3. заборонити всілякі театральні вистави й читання на українській мові й друкування українського тексту при музичних творах.

Заборонено при сім і українську правопись, а наказано друкувати дозволювані річи тільки урядовою російською правописю. Кожда українська рукопись мала йти на перегляд аж до Головної Управи в справах друку в Петербурзі.

Сим лютим законом хотів уряд цілком заткнути рота українському народови, зробити з нього безсловесного раба. Думка була спинити творенне української інтелігенції й відділуванне її на народ. Тому по українськи не сміли появляти ся ніякі серйозні річи — ніякі журнали, газети, твори наукові й взагалі писання з вищих областей людського духа, ніякі переклади з чужих мов. Також і всякі підручники, шкільні і популярні книжки для народу заборонено, щоб український народ не мав змоги стати самостійним просвіченим народом, а був темним, безсловесним зрядом для русифікації.

Київський відділ географічного товариства розв'язано, видатніші українські діячі проти своєї волі опинили ся далеко за межами України. Найбільш енергічний споміж них Михайло Драгоманів рішив піти краще на віки за кордон, щоб там вільно й незалежно працювати для України, ніж опинити ся

десь у Казані, або-що й не сміти слова промовити в обороні рідного краю, рідного поневоленого народу. І от він оселяється в Женеві, в Швейцарії, де видає журнал „Громаду“, в котрім описує неволю й темноту на Україні та подає землякам вказівки, як бороти ся за рідну справу, як прямувати до здійснення українських ідеалів.

Рівночасно він розвиває живу наукову і публіцистичну діяльність на різних мовах, знайомлючи чужинців з Україною

Михайло Драгоманів.
Знаменитий учений і громадський діяч.

Микола Лисенко. Славний український композитор. Завів у ноті Шевченкового „Кобзаря“ і народні пісні.
Творець української опери.

й українською справою. З цього погляду був він попередником інформаційної діяльності Українців в Європі, яка розпочала ся геть-геть пізніше. На сім полі положив Драгоманів величезні, неоцінені заслуги. Згадати треба й те, що зараз по виїзді за кордон підніс Драгоманів на різних наукових і літературних конгресах енергичний протест проти варварського указу 1876 р.

Згодом (в початках 80-их рр.) стає Драгоманів редактором відомого журналу „Вольное Слово“, що був органом російських лібералів-конституційників. І тут положив він для нас величезні заслуги, вияснюючи й угруповуючи програму й жадання Українців.

Драгоманів хотів, щоб український народ був такий самий культурний і просвічений, як і інші європейські народи. А се можливо тільки тоді, коли на Україні будуть вільні порядки й коли просвічені люде не цуратимуть ся свого народу, не робитимуть ся Москалями або недоляшками, а всіх сил своїх уживуть на користь України. В передмові до „Громади“ написав він отсі золоті слова до земляків, котрі всі ми повинні тямити й сповняти: „Кождий чоловік вийшовший з України (себто той, що одцурав ся її), кожда копійка потрачена не на українську справу, кожде слово сказане не по українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеть ся в неї ні звідки“. Кличучи так земляків до служби скрізь і при всяких умовах рідному народови, думав Драгоманів і про те, що треба, аби Україна могла як найкраще і найшвидше зрівняти ся з культурними народами Заходу. Для сього потрібна зміна ладу в Росії й до такої зміни накликавав він без устанку в своїх політичних писаннях. Сю зміну бачив він у тім, щоб на місце самодержавного, централістичного ладу настала у Росії вільна спілка (федерація) вільних народів, щоб кожен народ був там сам собі пан і міг свобідно, без перешкод іти широким шляхом свого національного розвитку. (Сі погляди розвинув він головно в спеціальній праці під заг. „Вільна Спілка“ присвяченій програмі перестрою Росії). Драгоманів ціле життя стояв за се, енергічно борючися з російським централізмом, який би він ні був — чи царський, чи ліберальний, чи централізм крайній лівий, бо, як відомо, російські революціонери всякої масти, хоч і виставляють на своїм прапорі боротьбу з царизмом і новий політичний та соціальный лад, в дійсности не хотять автономної України.

Були се, як бачимо, старі думки Кирило-Методіївського брацтва. Й сам Драгоманів се признавав, кажучи, що саме їх він завсїгди проповідував і пробував прикладати до політичної практики, — „звісно з одмінами, котрі принесла всевітня наука і політика в новійші часи“.

Згідно з сими думками Драгоманів не був сторонником окремої української держави, вірячи, що український народ мотиме вільно розвивати ся в перебудованій на федеративних умовах Росії. Та проте вже і в нього подибуємо ми сумніви що до сього. Розглядаючи житте України від часів переяславської умови він яскраво показує, що втратила Україна, попавши під московську кормигу. „Пропаший час“ — ось як назвав він перебування України в державній злуці з Московщиною.

Зробити з сього відповідні виводи судило ся вже одначе пізнійшому поколінню українських діячів.

Указ 76-го року майже цілком спинив усяку легальну українську роботу в Росії. Цензура лютувала скажено. Українська книжкова продукція занепадає сливе зовсім.

Цензура не то що не пропускала української книжки, а навіть в писаних російською мовою повістях з українського життя вичеркувала окремі українські слова, заміняючи їх російськими. Український театр цілком заборонено, навіть на концертах не вільно було співати українських пісень, так що їх перекладано по французьки, аби бодай у такім вигляді відспівати їх!

Наскільки була сувора цензура, видно з того, що 1880 р. спалено український переклад книги Іова (з Біблії). Дальше вже нікуди було йти. З початком 80-их років під впливом розворушення, викликаного революційним рухом, гніт сей трохи ослаб. В 1881 р. за звісної „диктатури серця“ Лоріс-Мелікова дозволено печатати українські словарі, текст до нот (з додержанням, розуміеть ся, „общерусско-ї“ правописи) й виставляти українські річи по театрах. Та при сім поставлено умову, щоб не сміло бути чисто-українського театру. Отже при виставлюванню українських пес мусіло ся давати й російські, та й то на початку, бо уряд бояв ся, що коли російська песа буде в кінці вистави, то публика піде собі до дому, не схоче на неї дивити ся. Крім того довший час заборонено український театр в межах київського генерал-губернаторства.

Але все-ж український театр дістав сяку-таку змогу існування. І треба віддати честь нашим театральним діячам, що вони як слід для добра рідного народу використали сю змогу. Великі заслуги на сім полі положили М. Старицький, М. Кропивницький і три брати Тобілевичі (Садовський, Саксаганський і Карпенко-Карий).

Вони зорганізували першу українську трупу й поставили її на правдиву височину. Більшість сценічних діячів були

Михайло Старицький.
Поет і драматург. Один із перших
діячів української сцени.

Марко Кропивницький.
Батько українського театру. Автор ві-
домих комедій і драм.

одночасно й драматургами, як от Кропивницький, Карпенко-Карий і Старицький, постачаючи рідному театрови потрібних пес і тим збагачуючи рівночасно українську літературу. Се були високоідейні працівники, котрі працювали не для наживи, а для добра рідного краю. Довший час — аж до 900-их років — український театр був єдиною трибуною, звідки несло ся українське слово. Українська книжка була заборонена, отже лише з театральних вистав йшла й ширила ся українська свідомість. Се було великою заслугою нашої сцени. Єдино вона в глухі часі реакції 80-их і 90-их рр. несла в широкі маси на Україні сю свідомість, будила приспану думку, наводила на болючі запитання . . .

Література не спроможна була цього зробити. Цензура на ділі пішла ще дальше, ніж се казав їй робити указ 1876 р. Вона вмисне не дозволяла щонайкращих українських творів (могли то бути, як знаємо, лише твори з так зв. белетристики), зволікано з розглядом їх і без цього утрудненим, бо українська рукопись мусіла переходити цілі довгі митарства від місцевої цензури аж до головної управи в справах друкарських у Петербурзі. Се затиғало розгляд рукописей нераз на рік і

Микола Садовський.
Славнозвісний артист. Директор укр.
театру в Києві.

Іван Карпенко-Карий.
Видатний артист і шпеківодомий ав-
тор дуже цінних українських нес.

більше, а в результаті надто часто приходила заборона. На глум тільки, щоб посміяти ся їй скомпромітувати український рух, дозволяла цензура всякі дурні і безглузді річи, навіть хочби вони переступали рамки указу, а гарної книжки, навіть друкованої вже раз, не пускало.

Весь час цензура пильнувала, щоб не виходило книжок для дітей — „вони, мовляв, повинні вчити ся по російськи“, не дозволяла граматики укр. мови, навіть писаної по російськи, бо се, бач, граматика „язика, засудженого на небуттє“ і т. д.! Тільки в ряди-годи проскакувало щось путяще. Тому до нашого часу не можна було видати ні „Народніх Оповідань“ Марка-Вовчка, ні „Чорної Ради“ Куліша, ні иньших добрих творів, друкованих давнійше. З Галичини кни-

жок не пускано, у себе вдома не дозволювано друкувати. . . І от українська книжка ставала нечуваною рідкістю на Україні. Про неї багато людей не чули, не бачили її. Уряд хотів, щоб Українці забули й думати, що по українськи можна щось писати й друкувати, щоб вони зростали в переконанню, що єдина можлива на Україні російська книжка, російська просвіченість, російська культура!

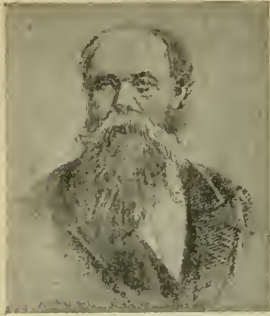
Українці, бачучи се, кинули ся до Галичини, куди стежку протоптали ще по заборонах 63-го року. Уже в початках 70-их років зносини з Галичиною стають частійшими й правильнішими. Українські діячі збирають гроші, щоб заснувати у Львові друкарню й розпочати там видавництво, незалежне від російської цензури, дбаючи, щоб українське слово зробити орудем європейської культури й науки. Завдяки сим заходам повстало у Львові 1873 р. літературне „Товариство ім. Шевченка“, котре 1892 р. знов при участі російських Українців перетворило ся в Наукове Товариство і стало в наших часах правдивою українською Академією Наук.

Великим пропагатором тісніших взаємин рос. України з австрійською був особливо Драгоманів, котрий вказував, що, лише поставивши українську роботу за кордоном, на вільнім ґрунті, можна чогось добити ся в Росії.

В 80-их роках участь рос. Українців в галицьких видавництвах робить ся постійною і щораз зростає, надто з кінцем 80-их і початком 90-их рр., що значно спричинюєть ся до оживлення австрійсько-українських видавництв. В усіх тодішніх часописах — „Зорі“, „Правді“, „Народі“ й „Життю і Слові“, почасти в „Буковині“ за редакторства О. Маковея (рр. 1892—1893) повно всякого рода праць з рос. України. Особливо багато працюють рос. Українці в заснованій в початку 80-их рр. „Зорі“, котра тепер робить ся як-би всеукраїнським органом. Усі кращі твори наших письменників, які аж по революції 1905 р. могли побачити світ на рос. Україні, друкують ся в Галичині.

З російських Українців (по за Кулішем і Драгомановим, котрі вчаснійше навязали зносини з Галичиною), що брали в сім

часі живу участь у літературному руху в Галичині, треба згадати найсамперед О. Кониського,* Олену Пчілку (Косачеву, сестру Драгоманова), М. Комаря, І. Нечуя-Левицького, а згодом (у другій половині 80-их років) — Б. Грінченка й Трохима Зінківського. За ними пішли Карпенко-Карий, Коцюбинський, Леся Українка, Кримський і багато інших.

Олександр Кониський.
Письменник і громад. діяч. Один
із тих, що лучили рос. Україну
з австрійською.

Крім белетристики друкують ся по галицьких і буковинських укр. часописах багато наукових і публіцистичних писань російських Українців.

У себе вдома тим часом цілу увагу спрямовано на наукову роботу. В Києві 1883 р. повстає журнал „Кіевская Старина“, в котрім аж до її кінця (в 1906 р.) провадить ся енергічна робота над українознавством: друкують ся розвідки, статі, матеріали етнографічні й історичні документи. Се була, скажемо словами Франка, — „дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости з часом.“ Зпосеред наукових робітників, що закладали сі фундаменти, треба згадати особливо історика літератури і язикознавця Павла Житецького, язикознавця К. Михальчука, історика внутрішнього ладу Гетьманщини О. Лазаревського, історика й історика літератури М. Дашкевича, не кажучи вже про Драгоманова та Антоновича, котрий виховав цілу школу молодших дослідників минулого України. З сеї школи вийшов між иньшим також широкозвісний учений проф. М. Грушевський і багато інших.

* Кониський ще у 60-их рр. почав писати до галицько-українських видань, але систематична й постійна його участь в сих виданнях припадає саме на 80-і роки.

Політична думка в сих часах не мала виразного характеру. Український рух не охопив ще ширших кругів на Україні, коли впали на нього згадані вище переслідування. Тому в тих часах не повстало виразно диференційованих партій, а були самі лише течії і гуртки. На загал українство мало поступовий характер, бо всі свідомі Українці, бачучи на кождім ступні урядові переслідування всього, що українське, не могли — річ очевидна — сприяти урядові. Се було причиною, що в українських „громадах“ гуртували ся найрізномроднійші люде, котрих обєднувала спільна всім „свідомість“, любов до рідного народу й бажанне так чи инакше йому послужити. Але й політичні, й навіть національні домагання громадян були різної сили, різної, сказати-б, напружености, — радикальні й умірковані, непримиренні й угодові. Старше покоління належало здебільшого до мирних культурників, нездатних до якихсь рішучих виступів. Тож не дивниця, що виїхавши за-границю з волі й порозуміння київської громади, Драгоманів швидко розійшов ся з земляками в поглядах на завдання української політики в Росії. Тим часом як Драгоманів ішов усе наперед, ставлючи що-раз енергійніші жадання до українських діячів, вони під натиском реакції що-раз смирнійшали, відходячи від „політики“ в родинний затишок або в кращім разі замикаючи ся в наукових кабінетах. Драгоманів різко нападав на „аполітичну“ політику своїх земляків, доказуючи, що навіть культурна робота на Україні мусить мати політичний характер. Одначе під важким подихом що-раз зростаючої реакції українство, не зважаючи на гарячі заклики Драгоманова, блідло і вянуло під оглядом політичним. На поверхні життя буяло лишень хиба саме „українофільство“, нездатне навіть в своїм родиннім крузі перевести практично свою любов до українського народу. Але се ще не значило, що українство як таке пішло в нівець. Ні, саме в сім глухім часі зростало молоде покоління, котре згодом виступило активно на ріднім ґрунті, розоранім культурниками і українофілами. Хоч як ні тяжке було повітре на Україні і в Росії під міцною рукою Олексан-

дра III, то все-ж ширшої думки, яскравіших змагань не могло воно цілком забити. Ще в кінці 70-их років були на Україні радикальні й соціалістичні гуртки, які дали початок першій українській еміграції з Драгомановим на чолі (крім нього емігрували Подолинський, Вовк і ин.). Але-ж не всі виїхали, трохи — хоч і не багато їх було загалом, — лишилися й провадили далі свою діяльність. Згадати хоча-б Миколу Ковалевського, що пізніше, в початках 90-их років, так багато заслужився для поширення на Україні думок Драгоманова і помочи розпочатому під його проводом радикальному рухові в Галичині.

Серед університетської молодіжи раз-по-раз творилися українські гуртки, що нерідко високо підносили український політичний прапор. Так, в початках 80-их років серед студентів-Українців різних вищих шкіл у Петербурзі (1883—1888 рр.) існував гурт „українських соціалістів-федералістів“, до якого між іншими належав інженер М. Василев, ревний український діяч, що не так давно перед собою війною помер у Києві. У цього гурта знаходимо дуже широку, всесторонню програму, в якій виложені його політичні, економічні й культурні задачі. Гурт повставав проти московщення України й стояв за повний і широкий національний розвиток українського народу. Задля цього в області політичній жадав він „повної національної автономії (самопорядкування) України, самоуправи на демократичних основах“. Самодержавний централістичний лад у Росії мав бути замінений на вільний федеративний союз, при чім кождий з народів російської держави має право або прилучитися до цього союзу, або заснувати свою окрему державу. (Програма гуртка надрукована зараз по смерті Василева в 108-ім томі „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“, 1912 р., кн. 2).

Як бачимо, політичні змагання гурта далеко ширші, ніж ті, які виставив Драгоманів у своїй відомій програмі перебудови Росії на федеративну спілку („Вільна Спілка“). Коли Драгоманів ішов до автономії України не прямо, а через автономію окремих її областей, які самі вже мали рішати про

злученнє в ширшу спілку, члени згаданого гуртка виставляють відразу постулат автономії цілої української території в Росії.

На жаль умови тодішнього політичного життя не давали сим ідеям змоги виходити по за тісні межі окремих гуртків, не звязаних до того ще між собою. Тому з виїздом членів гуртка з даної місцевости, з даного університетського міста — гурток розпадав ся й новим людям доводило ся починати все з початку.

З кінцем 80-их років такі проби поставлення української справи на ширший ґрунт що-раз зростають. Особливо заслу-

Борис Грінченко.
Відомий письменник і громадський діяч.

Трохим Зінківський.
Провідник української молодіжні кінця 80-их і початку 90-их рр.

жили ся в сей час під тим оглядом Трохим Зінківський і Борис Грінченко, два молоді й енергичні діячі з небуденним хистом публіцистичним. Вони піднесли гарячий протест проти формального українофільства, домагаючи ся від укр. інтелігенції рішучого й послідовного сповнювання обовязків перед рідним народом. Своїми відчитами, перепискою, живою публіцистичною працею в австрійсько-українській пресі виступали вони гарячими борцями проти національного гермафродитизму земляків, кличучи до них: будьте Українцями в повнім значінню сього слова на кождім місці, в усяких обставинах!

В сїм дусі виробляють вони програму діяльности „свідомих Українців“, в кругом котрої обєднуєть ся значне коло

тогочасної української молодіжи. (Надрукована ся програма в „Правді“ 1893 р. під заг. „Profession de foi молодих Українців“, див. ст. 201—207).

В сім „визнанню віри“ заявляють вони, що ми, мовляв, передовсім „повинні єсмо бути консеквентними у всьому Українцями, роблючи на народньому ґрунті усе, що вимагає від нас ідея відродження України, усе, що вимагає від нас всевітній поступ“. Читаємо тут заяву, що „для нас свідомих Українців єсть один український народ. Україна австрійська і Україна російська однак нам рідні і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу“, що молодіж переносить „осередок ваги укр. культурно-політичної справи“ в Галичину, „бажаючи поставити свою справу незалежно від російських обставин“, щоб працювати там в межах недосяжності для російських жандармів на користь України, користаючи з австрійської конституції.

Молодіж дбатиме,— каже „Profession“, — „щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально-суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма иншими народами, що живуть на Україні“. — Так „кожен з нас, свідомих Українців, — заявляють автори сього цікавого документу, — має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по українському“.

Далі читаємо про обовязок свідомих Українців виховувати свої діти по українськи, про потребу скрізь памятати про укр. школу і взагалі про укр. національну справу і її підносити, обороняючи скрізь права української нації.

Підчеркнувши, що „діяльність наша буде здебільшого поки що культурно просвітня“, автори „Profession“ заявляють одначе, що вони бажають „такої відмінн сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просвітнім, соціяльним і політичним потребам українського народу.“ Тому в області політичній молоді Українці домагають ся „федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля.“

Програма згаданого вище петербурзького гурта була далеко краще й послідовніше проведена і уґрунтована, але свого часу не була опублікована й тому не мала такого впливу, як отсе трохи наївно-деклямативне визнання національної віри 90-их років, що виступало головню проти національної нерішучости й непослідовности старшого покоління, котре не зважувало ся навіть у своїй власній сімі провести принципи, які в теорії поділяло.

Дуже яскраво виявляєть ся молода українська течія в красній літературі. Появляєть ся цілий ряд сатиричних творів — віршом і прозою, — в котрих висміюєть ся українофільство й бичуєть ся взагалі малосвідоме, байдуже до рідного народу громадянство (Вірші й оповідання Грінченка, Школиченка-Жононенка, поезії Самійленка, Лесі Українки, Кримського й ин.).

В публіцистиці проводять сі погляди, як згадувано вище, головню Грінченку і передчасно померший Зінківський. Література, що висунула саме цілий ряд молодих, свіжих і надійних талантів, прибирає бадьорий характер. Чуєть ся віра в побіду українства, певність себе.

Так народила ся сучасна, наскрізь свідома українська інтелігенція, що згодом згуртовуєть ся в різних українських партіях. Поки що-ж бачимо в ній головню дві течії — одна кладе більший натиск саме на національний бік з реакції проти національної відсталости українського громадянства, друга підносить передовсім справи соціально-економічного характеру. Між сими групами починаєть ся полеміка, котра вельми оживлює громадську думку на Україні і допомагає виясненню української справи з усякого боку.

Дуже велику ролю відограв у сій полеміці знов-таки Драгоманів, що в сім часі вже перебуває у Болгарії на посаді професора університету в Софії. Саме тоді (кінець 80-их і початок 90-их рр.) в Галичині організуєть ся жива радикальна партія під проводом Франка і Павлика, політичних учеників Драгоманова, і під його загальним керовництвом. Драгоманів бере діяльну участь в органах молодой партії,

особливо „Народі“, а потім у заснованім Франком журналі „Життє і Слово“, критикуючи українську політику в Австрії й Росії. Ся критика (особливо „Листи на Наддніпрянську Україну“ й „Чудацькі Думки“) голосним відгомонам відбила ся на Україні, скрізь розносячи по ній гасла поступового, наскрізь європейського українства. Видатнійші публіцистичні статті з „Життя і Слова“ (Франка, Лесі Українки — писала вона тоді під псевдонімом Н. С. Ж.) переписують ся навіть на гектографі й ширять ся по всій Україні.

Зносини з Галичиною відтепер частійшають. Звіди йдуть на рос. Україну книжки й часописі, а молоді українські радикали з Росії починають відвідувати Галичину, щоб пригланути ся тамошнім відносинам.

Михайло Грушевський.
Професор університету у Львові і довілнїтїй Голова Наукового Товариства ім. Шевченка. Автор монументальної „Історії України“ і видатний громадський діяч.

За сі зносини (поїздки й спровадження книжок) не минає Українців караюча рука уряду. Починають ся труси й арештовання. Так потурбовано в тім часі Арабаджина, Кистяковського й інших радикалів з рос. України. Р. 1892-го арештовано за се Тучапського, а галицький Українець-радикал др. Я. Невестюк за транспортування книжок довго насидів ся по російських тюрмах. В 1893 р. за спровадження й перетримування української літератури з Галичини переведено

численні арешти й труси у Харкові (арештовано звісну сімю Русових, Падалку, Степаненка за такі невинні річи, як укр. Біблія, „Зоря“, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ й т. п.) і т. д.

Поволі та „історична прірва“, котра так довго ділила Українців зза обох кордонів, меньшає й творить ся спільне українське культурне життє, щезають бодай в області духа ті „межі, що помежували нас чужі між собою“. Невдовзі ся культурна спільність виявляєть ся дуже яскраво на-зверх.

На катедру української історії в львівським університеті приходить в р. 1894 рос. Українець — Михайло Грушевський, котрий незабаром стає на чолі зреформованого на наукове „Тов. ім. Шевченка“ й робить із нього всеукраїнське наукове огнище. Рівночасно органом літературного й політичного життя для цілої соборної України стає поважний місячник „Літературно-Науковий Вістник“ (від р. 1898-го) з Франком і Грушевським на чолі.

Дев'ятисоті роки.

І. Перед революцією.

(Оживленне укр. руху. — Політичні організації.
Література. — Легальні виступи).

Глухий час 80-их і 90-их років був, як бачимо, добою повільного органічного зросту українського руху в Росії. Не стрічаючи ні звідки помочи, під суворим режимом репресій народжується в кінці сеї доби свідоме українство. Загальне оживленне, яке почалося в Росії з кінцем 90-их рр., розуміється, велико сприяло його зростови. Українство з буйною силою прокидається по всіх усядах широкої України, рішучо струшуючи з себе „ветхого чоловіка.“ Ряди свідомої української інтелігенції що-раз ширшають й вона що-раз енергійніше домагається для себе й для цілого укр. народу повноти національного життя, з обуренням відпекуючи собі й тіни провансальства на українським ґрунті.

Сеї зріст нової української інтелігенції з широкими національними аспіраціями й завданнями починає знаходити відгомін у російській часописній публіцистиці різного табору. Оскільки у темні часи реакції 80-их і 90-их рр. українством перестала цікавити ся російська журналістика, навіть ворожа йому, остільки тепер, з кінцем 90-их років на порядок дня у Росії стає українська справа так само, коли не сильніше, як се було в часах коротких ясных періодів у життю рос. України в 60, 70 і початку 80-их рр.; стає, щоб не зійти з нього аж до нашого часу. Знову, як давніше, на всі лади дискутують ся

справи української мови, укр. літератури, укр. школи. Українці на сей раз, маючи добрий козирь в Галичині, твердо ставляють свої постуляти. Чорна преса починає знову торочити про українську небезпеку, про український сепаратизм, змушуючи ліберальну час від часу вийти з її байдужно-холодного відношення до українства й забрати в ім'я абстрактної правди голос у його обороні. В глибині душі одначе ліберали відносили ся до українського руху несеріозно, як до свого роду чудацтва, і аж пізнійше, побачивши, що се не жарт, почали й собі міняти фронт.

Ся газетна полеміка, розумієть ся, була лише на руку українському рухови, ширячи про нього вість по всіх усядах. Була вона заразом відгуком того, що діяло ся на Україні, свідучи вимовно, що Україна рухаєть ся, що час сплячки минув.

З кінцем 90-их рр. починаєть ся також широкий український рух серед шкільної молодіжи. По університетах, гімназіях, духовних і учительських семінаріях повстають таємні укр. „громади“, закладають ся бібліотеки, провадить ся жива самоосвітня робота в укр. дусі. Між сими громадами завязують ся зносини, котрі приводять згодом до тісніших відносин. Універсанти привозять на провінцію закордонні укр. книжки і ідеї. Згодом повстають ширші організації шкільної молодіжи. Окремі громади відбувати з'їзди, наради. Молодіж легко знайомить ся між собою, сходить ся, починає снувати пляни про систематичну роботу серед народу.

Одним словом українство оживало. В міру зросту загально-революційного руху в цілій державі воно й собі чим раз сильнійше підносить голову. Виходить із стадії гуртківства й береть ся за політичну організацію своїх шеревів.

Початки такого партійного ґрупування на Україні припадають, як було вже сказано, на початки 90-их років, коли вже там і тут повставали різні українські організації. Мали вони переступний, так мовити підготовний характер, стаючи перехідну стадію до пізнішого партійного ґрупування українського громадянства.

Перша така організація була заснована ще на початку 90-их рр. у Києві з філіями по інших містах, де вже був ґрунт у формі „громад“. Члени її звали себе „Тарасівцями“ й своїм світоглядом наближалися до галицького радикалізму. Самостійної активної ролі „Тарасівці“ не грали, але про них слід згадати тому, що вони перші вийшли за вузькі межі місцевих громад і зробили спробу ширшої організації свідомих українських елементів. Далеко більшу вагу мала натомість загальна українська безпартійна демократична організація, заснована р. 1897 на з'їзді у Києві. Вона мала за завдання згуртувати всі свідомі українські сили, розкидані по різних місцях, і з'єднавши їх виступити спільними силами на боротьбу за національні права українського народу. До речі сказати, Тарасівці ін сопроге ввійшли в сю організацію. Була вона, з огляду на тодішні порядки в Росії, конспіративною, таємною; складалась з місцевих автономних громад, звязаних на федеративний лад; виконуючим органом її була виборна центральна Рада, а законотатним — періодичні з'їзди делегатів місцевих громад, що відбувалися тричі на рік.

З огляду на становище українства, позбавленого тоді в Росії найзвичайнісїньких прав, скованого заборонами й утисками, згадана організація дбала головно про національні потреби рідного народу.

Тому діяльність її виявляла ся здебільшого в пропаганді ідеї укр. національного відродження, переважно серед інтелігенції, в гуртуванні свідомих елементів, розповсюдженню української книжки, у видавництві і таке инше, словом — була се головно культурна робота. Організація ся була сливе чисто-інтелігентська, майже не звязана з широкими масами.*

Ся власне обставина не задовольняла більш суспільно-настроєні елементи київської університетської молодіжи, саме ту її частину, що з одного боку була щиро перейнята думками Драгоманова, а з другого стояла під впливом зросту соціал-

* Про сю організацію й про „Тарасівців“ уперше оповів д. С. Фремон у своїй брошурі „З громадського життя на Україні.“ Київ, 1909 (див. ст. 42—44).

демократичного руху за кордоном і марксівської літератури. На с'їм ґрунті шукання нових шляхів громадської роботи зародила ся в кінці 90-их рр. група, що назвала ся „Українська Соціалдемократія“, до основателів котрої належала й покійна Леся Українка. Випущені сею групою в Києві в 1897—98 рр. дві гектографовані книжечки „Програма групи“ і „Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства“ підготували в Києві ґрунт для будучого успіху згадуваної низче Р. У. П. (Крім сих двох брошур видала У. С. Д-я пізнійше ще дві брошури за кордоном — „Оцінка програми укр. соціалістичної партії“ й „Царі, пани а люде“, Женева 1903 р.).

Незалежно від сеї групи, майже одночасно з нею повсталала (в 1898 р.) на Київщині укр. селянська організація „Група сільських робітників соц. дем. київської губернії“, яка проявила себе випуском відповідної відозви. Між обома групами згодом були навязані зносини, але арешти по селах припинили досить успішно почату роботу.

Та се було що-йно початки.

Першою дійсно-політичною українською організацією, що понесла в народ гасла революційної боротьби з існуючим ладом, була славетна Р. У. П., себ то Революційна Українська Партія.

Повсталала вона в самих початках великого революційного руху, що охопив цілу Росію і з особливою силою проявив ся на Україні. Се мало величезний вплив на розвиток партії, значно прискоривши її внутрішню консолідацію та поширивши її організаційні рамки. Підготовчу школу члени партії переходили головню в українських університетських громадах, беручи діяльну участь в студентських рухах 900-х років.

Се вже була правдива політична партія в повнім значінню сього слова, себ-то з відповідною програмою й організацією й пляною роботою серед найширших верств українського населення. Заложена вона була в Харкові р. 1900-го.

Повстанис партії і перші її кроки звязані з іменами головню передчасно померших Михайла Русова, Левка Маці-

свича і Дмитра Познанського, Олександра Коваленка, що 1905 р. брав участь у повстанню „Потьомкін-“а і живе тепер як емігрант у Франції, й ин. Були се молоді люде, тоді головню студенти вищих шкіл, що не вдоволяли ся культурницькою діяльністю, а хотіли з головою пірнути в боротьбу з ненависним царизмом за волю пригнобленого рідного краю. На чолі їх стояв С. Войнилович (псевд.), котрий в перших роках партії був її головним провідником і багато причинив ся до її розвитку. Р. У. П. виставила на своїм прапорі самостійницькі гасла, уґрунтуванне котрих знаходимо в першій її брошурі „Самостійна Україна“, виданій р. 1900-го у Львові.*

Організація партії була в загальних рисах така: на чолі стояв Центральний Комітет, вибираний з'їздом делегатів місцевих організацій (тає зв. „вільних громад“). Центральний Комітет перебував у Києві. „Вільні громади“ існували по всій Україні. Особливо діяльна була Полтавська вільна громада (з осідком в Полтаві), далі Прилуцька, Харківська, Чернігівська, Кубанська й ин. За кордоном представляв партію „Закордонний Комітет“ у Львові, кругом котрого гуртувала ся нова українська еміґрація, на сей раз далеко численніша як за Драгоманова.

Р. У. П. розвинула живу й енергійну революційну діяльність, спочатку головню серед селянства. Відомі аграрні рухи 1901—1902 рр. на Полтавщині й Харківщині й пізніші революційні виступи (страйки, то-що) звязані з її іменем.

Ся діяльність молоді укр. партії дає їй поважне місце в історії революційної боротьби в Росії взагалі. Значінне-ж її для українського руху було — можна сказати без пересади — просто величезне, і то не лиш для чисто-революційного, а й для загально-національного й культурного руху. Вона-ж бо перша понесла в широкі маси українські політичні гасла,

* Ся брошура, а також видана рік пізніше книжечка дра Л. Цегельського „Русь-Україна і Московщина“, що в більшій скількості була перепачкована на Україну, й 2-е виданне розвідки Ю. Бачинського „Україна irredenta“, що вийшла в тім самім часі (1900 р.), сильно вплинули на розвиток самостійницького настрою серед тодішньої укр. молодіжи.

перша почала в нечуваних перед тим розмірах їх організувати й керувати їх виступами на політичнім і економічнім ґрунті, перша широко розкинула поміж ними вільну, незалежну українську книжку, укр. часопись, укр. відозви, не оглядаючи ся на люті цензурні закони, що скюували українське друковане слово, перша по Драгоманові утворила для України політичну літературу, друкуючи її чи то за кордоном, чи то по своїх таємних друкарнях на Україні.

Крім „Самостійної України“ видала Р.У.П. в 1900—1905 рр. у Львові і Чернівцях цілий ряд інших революційних бро-

Капітан Лев Мацієвич
(1877—1910).

Основник і діяльний член Р. У. П.
(Піддержував матеріально видавництво
Партії).

Михайло Русов
(1876—1909).

Один із основників Р. У. П. й діяльний
співробітник „Гасла“.

шур (знаменитого „Дядька Дмитра“, „Чи є тепер панщина“ й багато інших). Крім того видавала вона за кордоном кілька нелегальних часописей, спочатку „Гасло“ (1901—1902 рр.), згодом „Працю“ (1904—1905 рр.), як свій партійний орган, і популярну часопись для народу „Селянин“ (1903—1905 рр.).

В початку серед Р. У. П. стирали ся й перехрещували ся найрізномордніші течії й впливи. З одного боку так мовити свійський, чисто-українського походження самостійницький напрям (його репрезентували головно Полтавці, Харківці, Лубецці та Прилучане), далі впливи польської соціалістичної партії (PPS.) — головно серед правобережців. По-за тим

сюди примішували ся старі драгоманівські впливи і взагалі впливи, що йшли з Галичини — спочатку радикальний, де далі, то все сильніший вплив молодого австрійської української соціалдемократії. З російських впливів мали місце впливи соціалдемократичні і соціалреволюційні. В перших роках усі ці впливи бороли ся й стирали ся між собою, аж поки рішучо не подолав вплив найсильнішої й найміцнійше збудованої партії — соціалдемократичної.

Пробою пересадити Р. Р. С. на український ґрунт була недовговічна „Українська Соціалістична Партія“, заснована покойним Б. Ярошевським, але ся партія (краще сказати — група) швидко цілком зливаєть ся з Р. У. П., а її орган „Добра Новина“ стає на якийсь час органом Р. У. П. для промислового пролетаріату.

Р. У. П. поволі зближаєть ся під оглядом програми й тактики до рос. соціал-демократії. В 1904 р. се вже остаточно вияснюєть ся. Київська партійна організація виробляє проєкт програми в соціал-демократичнім дусі, а згодом, з початком 1905 р. Р. У. П. перетворюєть ся й офіційно в соціал-демократичну та прибирає назву „Українська соціал-демократична робітнича партія“. (У. С.-Д. Р. П.). Рівночасно звертає вона велику увагу на роботу серед міського українського робітництва.

На чолі програми стоїть домагання автономії України з соймом у Києві. По-за тим відріжняє новонароджену У. С.-Д. Р. П. від її російської товаришки домагання національної організації робітництва.

Ся еволюція Р. У. П. була причиною розколу в її середині й повстання нових партій.

Передовсім, ще в самих початках, скоро виясвив ся соціалістичний характер партії, покинули її ряди ті елементи, що на перший плян висували чисто-національні змагання й ворожо ставили ся до якого-будь співділання з чужонаціональними організаціями, з другої ті, що під сильним впливом російської соціал-демократії вважали конечним головний натиск зробити не на спеціально-українські постуляти, а на за-

дачі соціального й політичного перестрою Росії в інтересі робітничого пролетаріату незалежно від національної приналежності.

Перші дали початок так званій „Народній Українській Партії“ (Н. У. П.), що виявила себе виданням кількох брошур і одного числа газети „Самостійна Україна“ (в рр. 1902—1905). Н. У. П. не мала великого впливу серед українського громадянства й не здобула ся на ширші організації, однак має свою заслугу в історії розвитку укр. національної свідомости, виразно й рішучо підносячи гасло самостійної української держави.

Ліве крило пізнійше, влітку 1904 р. теж виступило з Р. У. П., оголосивши себе незалежною організацією під назвою „Українська Соціал-Демократія“. Нова організація випустила відразу пару програмових відозв і розпочала видання популярного органу „Правда“, а незабаром, на початку 1905 р. прилучила ся до рос. соціал-демократії яко національно-краєва автономна українська соціал-демократична організація, перемінивши свою назву на „Українська Соціал-Демократична Спілка“. „Спілка“, користаючи з підмоги Р. С.-Д. Р. П., розвинула живу агітаційну і організаційну діяльність серед сільського робітництва на Україні, головним чином на Правобережжю, де керувала масовими сільськими страйками 1905—1906 рр., й безперечно велико причинила ся в сих роках до розбурхання народніх мас до політичного життя.

Хібною сеї організації було недоцінюванне національного питання, особливо в її міських організаціях, хоч у своїй програмі вона не поминала й основних українських національних домагань. За те позитивною стороною в діяльності „Спілки“ було її змаганне витіснити Р. С.-Д. Р. П. і зайняти її місце на Україні як єдина краєва соціал-демократична організація на цілу Україну. З сього доходило не раз до боротьби Спілки з місцевими організаціями Р. С.-Д. Р. П., котрих Спілчане хотіли інкорпорувати.

Вкінці до деякої міри се їм і вдало ся. Згодом Спілка робить ся одинокою краєвою організацією Р. С.-Д. Р. П. в губ.

Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській і Волинській. Всі самостійні організації російської партії, які існували в сім районі, крім Київського Комітету, вступили в Спільку.

Відскочили вкінці від Р. У. П. і ті, зрештою дуже нечисленні елементи, що симпатизували з соціал-революційною роботою та хотіли вести її на українським ґрунті. Одначе вони були ще за-слабі, щоб утворити в сім часі окрему партію, й розбрели ся хто-буди: одні пристали до російських есерів, інші увійшли до нової — демократично-радикальної української партії. Аж пізнійше (в 1907 р.) зробили вони спробу організувати українську соціал-революційну партію.

Але сей розкіл не ослабив Р. У. П., чи то пак тепер уже УСДРП. Вона й далі зостала ся властителькою дум і мрій української молодіжи.

Завдяки існуванню й діяльності Р. У. П. маса живої, революційно-настроєної молодіжи на Україні не пропала для українства. Давнійше молоді сили, що рвали ся до безпосередньої боротьби з царизмом, марно гинули для української справи, бо не знаходючи для себе відповідної української організації, йшли в ряди російських революційних партій і там занимали без користи для рідного краю. Перед Р. У. П. багато несвідомої або малосвідомої молодіжи на Україні вважало цілком серіозно, що зміст українства — се заняття етнографією, мовою, укладання укр. словаря, видавання якихсь невинних брошурок і нічого понад се, й з легковаженням ставило ся до „українофілів“ та вважало їх мало що не реакціонерами, в усякім разі людьми, які замість живого діла, замість боротьби за права трудящого люду, „бавлять ся“ казначим.

„Де наші фенії, де Парнель?“ — питав ся Желябов у Драгоманова. І всі сі Желябови, Кибальчичі, Лизогуби, Фроленки й багато-багато інших ішли гурмою в російський революційний табор, бо лиш там бачили борців „погибающих за великое дѣло любви“. Їм здавала ся українська справа надто мало важною супроти боротьби проти „общаго врага“. Розв'яжемо, мовляв, усі національні справи як слід „на другий день“ по

революції. Але сей другий день ішов роками, а справа не розв'язувала ся ані трохи: український народ далі нидів у безпросвітній темряві.

Багато революціонерів українського походження були навіть тої думки, що денаціоналізація українського народу — хоч як болючо дасть ся вона йому — навіть користна, бо нищучи „перестарілу“, мовляв, національну „шкаралуцу“, наближає народ до світлого будучого, вільного від усяких національних „обмежень“ і „вузькості“, словом, що вона в інтересі загальнолюдського поступу.

Вплив чисто-російських революціонерів-централістів ще більше скріплював сі думки.*

Р. У. П. самим фактом свого існування раз на завсїгди розрубала сей гордіїв узол, сплетений несвідомістю і недодуманістю, й охоронила для українства не одну душу, що инакше загрузла-б навіки в багні всеросійства.

Із Р. У. П. вийшов цілий ряд діячів, що відобрають тепер поважну ролю в національнім, політичнім і культурнім життю рос. України. Членами Р. У. П. були напр. покійні М. Коцюбинський і Леся Українка, що приступила до неї разом з иньшими членами згаданої вище першої групи „Укр. Соц.-Демократія“.

Багато завдячує Р. У. П. й старше українське громадянство, котре вона розворушила й понхнула на шлях організації своїх сил, на дорогу політичної діяльності.

* Москалі взагалі всі, з малими виїмками, страшні централісти й вороги української окремішности. Про чорносотенців усі се загально знають, розмірно недавно виявило ся як слід національне „обличчє“ лібералів (Струве, Погодін й ин.), за те досі мало хто знав про україножерство лівих партій. Отже варто пригадати, що ще знаменитий провідник декабристів—Пестель був ворогом української автономії, а один із учасників замаху на Олександра III. в 1887 р. Шевірьов казав з приводу українських домагань, що на другий день по поваленню царизму треба буде революціонерам розстрілювати поборників національної окремішности! Сучасні рос. революціонери теж несогірші централісти, що особливо виявило ся підчас теверішньої війни, боди всякі Плеханови, Алексінські й безліч инших з фурією напали на український рух, обстоюючи „цілість і неподільність“ російської імперії!

Не перебільшимо отже, коли скажемо, що головню під впливом діяльности Р. У. П. й за її прикладом почало ся гуртуванне й інших українських партій у Росії. Про партії, що вийшли з її лона, ми згадали вгорі, тепер спинимо ся на тих, що повстали незалежно від неї, хоч і не без посереднього її впливу.

Була се передовсім „Українська Демократична Партія“ (У. Д. П.). В ній зорганізувало ся старше покоління українських патріотів, котре досі стояло оддалік від чинної політики, виявляючи свою активність хіба лише остільки, оскільки окремі одиниці з поміж нього допомагали так чи инакше (грошима, мешканнем тощо) ерупівцям. Ліберальні повиви 1905 р. дали нарешті змогу й сим громадянам вийти на світ божий. В 1905 р. відбув ся перший з'їзд У. Д. П. і тоді-ж появила ся програма її, згодом кілька разів перероблювана. Партія ся повстала й зорганізувала ся досить швидко, користаючи з того, що скрізь на Україні були безпартійні українські „громади“.

Програма й тактика У. Д. П. нагадує в загальних рисах програму російської конституційно-демократичної партії (так зв. „кадетів“), з котрою укр. демократи йдуть нераз рука-в-руку. Але коли кадети згоджували ся лише на автономію Польщи й Фінляндії й не загикували ся навіть про автономію України, українські демократи домагали ся автономії України й перестрою Росії на федеративних основах.

Трохи скорше, ніж зорганізували ся укр. демократи, згуртувала ся „Укр. Радикальна Партія“, або вірніше сказати група, бо сих радикалів було не дуже багато. Утворила сю групу радикально-настроєна інтелігенція з покійним Грінченком на чолі, котра не могла погодити ся з соціал-демократичним напрямком Р. У. П., а стояла ближе до ідеології рос. радикального народництва, саме того його крила, що пізнійше згуртувало ся в партію народніх соціялістів.

Члени сеї групи стояли свого часу під сильним впливом Драгоманова. В 1905 р. радикальна партія видала у Львові свою плятформу, в котрій теж піднесла домагання федератив-

ного устрою Росії з автономією для України й інших національних областей держави. Крім плятформи видала партія ряд популярних книжочок для народу, в котрих вияснювала порядки в Росії та показувала, чого і як треба домогати ся тут нашому народови.

З огляду на свою нечисленність пристали радикали до демократів і утворили разом з ними одну партію, що стала звати ся „Українською Демократично-Радикальною Партією“ (У. Д.-Р. П.).

Р. У. П. (чи У. С.-Д. Р. П.) і У. Д.-Р. П. стають відтепер сливе одинокими виразницями поглядів і змагань свідомого українства в Росії. Інші напрями, хоч і нуртували серед нього, не спромогли ся про те зорганізувати ся в якусь сконсолідовану цілість. Особливо се треба сказати про консерватистів різної масти. По-за окремими людьми на Україні не було поважнійшого гурту консервативного напрямку. Праві елементи, о скільки вони були серед Українців, ніколи не виступали яко партія. Лише одиниці тягнули до російських октябристів, або інших їм подібних організацій (напр. проф. Д. Яворницький накладав з октябристами в Катеринославі).

Культурно-національний рух також велико пішов наперід у сім часі в порівнанню з попереднім періодом. Розбудженне українського життя повело за собою передовсім великий понит на рідну книгу. Ще в 90-их рр. пробують Українці, користаючи з сякої-такої зміни на краще, поставити постійне видавництво, — тепер сї проби збільшують ся й переводять ся в діло. Повстає цілий ряд видавництв, як для народу, так і для інтелігенції. Піонером виступає Б. Грінченко, котрий ще р. 1895 закладає у Чернигові коштом І. Череватенка видавництво популярних книжочок для народу.

Вкінці 90-их рр. зачинає свою діяльність — поки що апонімпо — видавництво „Вік“, котре згодом — в 900-их рр. дістає нарешті змогу виступити відкрито й стає найбільш поважною і заслуженою українською видавничою сілкою.

В 1898 р. основується у Петербурзі „Добродійне товариство, для видавання дешевих книжок в українській мові“, яке також положило чималі заслуги на полі видавання популярних книжок. Поза тим повстають видавництва у Харкові, Катеринодарі, Одесі і т. д.

Цензура все ще була люта, але мусіла трохи попустити, хоч і незначно: за 1895—1904 рр. з 230 поданих у цензуру українських рукописей дозволено до друку лише 80! На популярну книжку уряд дивиться ще сувоса, так само й на книжки для дітей. Доводилося на всякий лад крутити, щоб бодай в формі оповідання перепачкувати через цензуру відомости з тої чи иншої області знання, напр. „Від чого вмерла Мелася“ (про обкладки), „Клопіт у селі Вілашівці“ (про сифіліс), „Добра порада“ (про сваженину), „Страшний ворог“ (про алькоголь) і т. д.

На численні просьби про видавання української часописі, хоча-б чисто-літературної цензура все відповідала відмовно.

Правда, один час досить свобідно переходив на рос. Україну „Літературно-Науковий Вістник“, але незабаром (в 1901 р.), побачивши, що число переплатників його зростає, цензура заборонила доступ Вістника. До сеї заборони причинився також донос галицьких мосєвофілів. Так само заборонені були в Росії й инші галицькі й буковинські укр. видання, навіть видання Наукового Товариства ім. Шевченка.

Українці пробують заступити журнал періодично випусканими альманахами, збірниками творів різних авторів, очевидно белетристичних, бо ніяких инших цензура не пускала. Так появилася цілий ряд альманахів: „Складка“ 1897, „Хвиля за хвилею“ 1900, „З-над хмар і з долин“, „Дубове листе“ (на спомин про Куліша), „Літературний Збірник на честь Кюніського“ (1903), „На вічну пам'ять Котляревському“ (1904) й инші.

По за сими альманахами, котрі приносили багато цікавих і досі незнаних на рос. Україні творів — не лиш російських Українців, а й австрійських, — багато таких творів появляється в „Київській Старині“, котра взагалі з кінцем 90-их рр. ожив-

люєть ся й поволї починає прибирати характер українського літературно-критичного й громадського журналу в родї старої „Основи“. По за науковими працями з'являють ся там критичні розвідки про українське письменство, далі напів-публіцистичні статі й досить жива й широка хроніка українського життя — се все поки-що з примусу по російськи. По українськи друкують ся там повісти й оповідання як нових, так і старших письменників. Так передруковано в ній під заг. „Прощає сила“ цікавий роман-хроніку П. Мирного „Хіба ре-

Михайло Коцюбинський.

Найбільший повеліст-художник новітніх часів.

Леся Українка.

Визначна письменниця, авторка високопатріотичних і художніх драм і сильних своїм змістом поезій.

вуть воли як ясла новні“, виданий в початку 80-их рр. Драгомановим в Женеві й досі заборонений в Росії.

Крім того белетристичні твори виходять і окремими книжками. Так новими виданнями (по кількох десятках літ!) виходять нарешті „Народні Оповідання“ Марка Вовчка, „Чорна Рада“ Куліша, появляють ся збірники творів Я. Щоголіва, Ів. Нечуя-Левицького, П. Мирного, О. Кониського, М. Кропивницького, Е. Гребінки, Л. Глібова, Ів. Карпенка-Карого, оповідання Гайни Барвінок, поезії Ст. Руданського, повість А. Свидницького „Любараські“ й ин., а також молодших письменників — Б. Грінченка, Л. Українки, М. Коцюбинського, А. Кримського, М. Чернявського, Гр. Григоренка, то що.

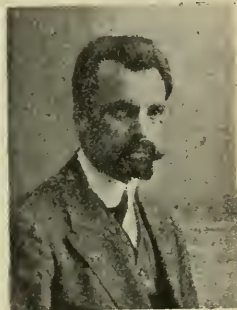
Український читач нарешті міг пересвідчити ся, що рідна література існує, розвиваєть ся й представляєть ся зовсім поважно, так що не сором піти з нею й між чужі люде.

А що се так, то найкраще показують такі твори. як збірка оповідань Грицька Григоренка „Наші люде на селі“ (1898 р.), котрі по силі вражіння треба поставити хіба з „Мужиками“ Чехова — так виразно-правдиво, правдиво до трагізму змалював молодий, досі невідомий автор тогочасне село на Україні.

Оповідання Григоренка мають неаби яке громадське значінне — се жива, яскрава ілюстрація того, до чого довів нашу Україну московський уряд, вимовний показчик, що принесла нам його політика. Се картина тої темноти, злиднів духових і матеріальних, в яких жило наше мужицтво напередодні революції.

Крім Григоренка, що дав ще цілий ряд малюнків з селянського побуту, відмітимо Л. Яневську, яка зуміла також глибоко правдиво підхопити мужицьке життя в своїй новельці „Смерть Макарихи.“ Темних сторін селянського життя торкнув ся й Б. Грінченко в своїй цікавій повісти „Серед темної ночі,“ але він уже в сій повісти (як і в її продовженню під заг. „Під тихими вербами“) пробує схопити тип нового чоловіка на селі. Інтересну, глибокопродуману пробу змалювати перелім в господарськім життю на Україні й великаний ним новий тип міського робітника дав у сїм часі Вол. Леонтович (Левенко), письменник, що почав свою літературну карієру ще в 90-их рр., — в повісті „Старе й Нове“. Але найкращим, найсильнішим художником нової України є безперечно Вол. Винниченко. Винниченко є в сїм часі для нашої літератури тим самим, чим була для громадського життя Р. У. П., з рядів котрої він вийшов.

Він вніс у нашу літературу невичерпаний запас молоді. животворної енергії, революційного розмаху. Він влив ся в неї

Володимир Винниченко.

Найвизначніший сучасний укр. письменник.

буйним весняним потоком, що всіх захоплює й пориває з собою. Коли-б ми хотіли шукати порівняння, то сміло могли-б порівняти Винниченка з революціонером російської літератури М. Горьким, котрого він нагадує не лиш у своїх первісних творах, а в великій мірі і в пізніших.

Повісті й оповідання Винниченка та Коцюбинського й збірки поезій Кримського та Лесі Українки замикають народницький період нашого письменства і кладуть початок модерної української літератури. З ними входить вона що до ріднородности тем і способу їх трактування в сімю західноєвропейських літератур в повнім значінню того слова.

В області наукової літератури мусимо згадати невсищущу діяльність проф. М. Грушевського, що у Львові випускає том за томом свою монументальну Історію України. Величезне значіння для рос. України має виданий в сім часі (1904 р.) його російський „Очеркъ історіи украинскаго народа“. З нього і свої і чужі вперше пізнали правдиву історію України в цілім її об'ємі, а не як якусь прицінку до історії Московщини. Для формовання українського самостійницького світогляду мала ся праця просто епохальне значіння. З неї вперше широкі круги нашого громадянства на рос. Україні довідали ся „хто ми і чії ми діти“.

Легальні громадські виступи українства. В міру того, як у Росії розростав ся революційний рух, проявляло себе українство чим раз більше — частійше й одвертійше — і в легальнім громадськім життю. Сі виступи нераз прибирають ширший характер і виливають ся в поважні українські маніфестації, які з одної сторони вимовно свідчать про силу й зріст української ідеї, а з другої велико причипляють ся до тим більшого поширення й поглиблення її в усіх шарах нашого громадянства.

Українці починають все упертійше й послідовнійше домагати ся скасування обмежень українського слова й заведення української школи. В сім дусі висловлюєть ся цілий ряд земств і міських самоуправ на Україні, резолюції в сім

напрямі виносять численні й різнородні з'їзди, що відбуваються в сім часі у Росії, і т. д.

Так у 1900 році української викладової мови і укр. підручників по школах на Україні домагаються полтавські й чернігівські губернські земські збори і борзенські повітові (на Чернігівщині), в 1901 р. агрономічний з'їзд у Москві і кустарний (в справах домового промислу) в Полтаві, в 1902 р. цілий довгий ряд так зв. „комитетовъ о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности“, в 1903 р. технічний з'їзд у Петербурзі, в 1905 р. полтавська міська рада (дума) клопочеться про дозвіл навчати українською мовою в школі імени Котляревського, а одеська взагалі про скасування всяких обмежень українського слова. В 1904—1905 рр. Українці збирають сотні тисяч підписів під петиції про „нужди української школи“ і „нужди українського слова“ і т. д. і т. д.

Величезне вражіння роблять українські національні маніфестації під час святкування ювілею нової української літератури при відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві (в 1903 р.) і під час ювілею Лисенка в Києві (в 1904 р.), коли вперше публично зішлися разом усі Українці без різниці кордону — російські і австрійські. Се були могутні всеукраїнські маніфестації, що прилюдно виявили невмирущість української ідеї, навч показали і ворогам і друзям, що „не вмیرає душа наша, не вмیرає воля“...

Крім того був ряд інших виступів українства, як от напр. з приводу заборони українських рефератів на археологічних з'їздах у Києві 1899 р. і в Харкові 1902 р., пізнійше в Чернігові й Катеринославі, святкування ювілею І. Нечуя-Левицького в 1904 р., на котрім дано ініціативу до згаданих вище петицій і т. д., але годі про всі тут згадувати.

Всі отсі легальні й нелегальні прояви українства і його домагання заставили уряд поважно застановитися над українською справою. І от у грудні 1904 р. Комітет міністрів радить над справою скасування цензурних обмежень українського слова і ухвалює засягнути думки в Академії Наук, у київського генерал-губернатора та в київського й харківського

університетів. Усі ці чинники рішучо висловили ся за скасування цих обмежень й подали більше-менше уґрунтовані докази на се. Найдокладніше застановила ся над справою Академія Наук, котра предложила урядови в 1905 р. широке пропамятне письмо, в якому основно розібрала сю справу, доводячи цілковиту безпідставність всяких заборон з погляду наукового й політичного. У вступній частині цього меморіалу подала Академія наукове уґрунтування самостійности української мови й літератури,* чим раз на все заткнула рота всім об'єдинителям, що в імя ніби-то одности українського народу з московським хотіли-б спинити наш національний розвиток.

Але ні авторитет найвищого наукового ареопагу імперії ні голоси університетів і навіть високого представника самого уряду не змогли зломити політики царизму супроти України. Для нього всякі уступки українству були „передчасні“. Треба було аж революційної бурі, щоб упав ганебний закон 1876 р., але української школи не принесла нам навіть ся буря.

II. Революція і реакція.

(Здобутки революції. — Реакція і похід на українство.

Розвиток укр. руху. — Війна).

Вплив революції на народню масу.

Революція, особливо події 1905—1907 рр., мали великий вплив на розвиток українства в Росії. Вона бо глибоко, до самого дна розворушила народні маси, розвіяла багато закорієних вірувань і поглядів і розчистила дорогу новим думкам і змаганням. Освячений традицією авторитет самодержавя впав, — перед народом яснійше, як коли, стала потреба нового життя й відкрилась можливість нового вільного ладу. Раптом захитали ся в своїх підставах старі „основи“, по всій державі все рушило ся, немов по веспі на ріці крига. В сім

* Ся частина меморіалу перекладена по українськи в „Літ.-Н. Вістнику“ 1905 р. і тоді-ж вийшла окремою відбиткою. В 1910 р. видано її в російським оригіналі у Кїві.

загальнім руху Україна взяла діяльну й видатну участь. Вона стала видовищем велитенських подій — робітничі страйки і селянські розрухи, повстання війська й фльоти, рух серед молодіжи й інтелігенції — все се могутньою хвилею переко-тило ся по широких просторах нашого краю й глибокі сліди лишило в народній свідомости.

Українські революційні партії, особливо УСДРП. і Спілка, а по части й ліберальні (УДРП) розвинули в сі часи незвичайно-інтенсивну, гарячкову діяльність, стараючи ся зорганізувати розрухану масу й спрямувати її змагання по лінії своїх програм.

По всіх усядах повстають партійні організації, рямці котрих що-раз ширшають, що раз більші круги людности втягають ся в партійні ряди, що раз голоснійше лунають і що раз дальше розносять ся українські політичні, суспільні й національні домагання. Особливо енергічно йшла пропаганда автономії України. На нечисленних робітничих і селянських мітінгах (вічах) і масовках, в ріжного роду кружках, на всяких зборах і з'їздах, що були такі часті в тім бурливім часі, голосно й відкрито ставить ся се домагання й виносять ся серед запалу публики відповідні резолюції. Навіть Спілка, котра, як відомо, не йшла в своїй програмі далі так зв. обласного самопорядкування, подекуди енергічно й діяльно підносила гасло автономії України (з сього погляду заслужив ся особливо Ол. Скоропис, що був одним з перших організаторів селянського вічевого руху політичного на правобережній Україні в р. 1905 і ревним пропатором автономії рідного краю).

Що більше, печать українства мали й ті рухи, що виникали стихійно, не стояли під керовництвом українських партій, або йшли під прапором загально-революційним. Згадаймо хочаб військові повстання, або „Загально-російську Селянську Спілку“. І се не дивниця: аджеж вони відбували ся на території України, учасниками їх були здебільшого Українці, серед котрих знаходив ся великий процент свідомих національно людей, що не раз вибивали ся й на чоло руху, як от С. Ма-

зуренко в Загально-Селянській Спілці, інженер Олександр Коваленко й матрос Опанас Матюшенко на „Потемкін“—ї, екіпаж котрого складав ся майже виключно з Українців і то в значній мірі національно свідомих.

Тож хоч у багатьох випадках і місцях події розвивали ся без участі національно-українських партій, або навіть елементів, то все ж еволюція народньої думки на Україні, викликана великою російською революцією, підготовила ґрунт для пізнійшого засіву української свідомости.

Ми знаємо, які великі надії звязувано в Росії з революцією. Здавало ся, що старий лад пішов уже в непамять, а на руїнах його зацвіте нове життє, з усякого погляду вільнійше й користнійше для широких народніх мас. Зокрема й Українці сподівали ся здійснення своїх віковичних ідеалів — політичної й національної волі рідного краю, — уявляючи їх відповідно до сучасного положення укр. народу в формі повної автономії України.

Надії сі не справили ся, — ворог показав ся міцнійшим, ніж думало ся, й опамятавши ся сквапно забрав ся відбирати назад і ті невеликі уступки, які встиг видерти у нього в хвилини його слабости й очамріння революційний народ. Але всього годї було відобрати і те, що лишило ся, все-ж таки дало українству змогу виявляти себе далеко ширше, ніж передтим, коли не в області політичній, то бодай в області культурно-національній.

Здобутки революції.

Українська преса. Найважнійшим здобутком революційного періоду, здобутком, що вдержав ся і в часи реакції, був упадок варварського закону 1876 р. Формально не скасований унав він в кінці 1905 р. разом з иншими скаменіlostями старого режиму під ударами революційної бурі. Українське друковане слово дістало таким чином давно бажану свободу. Випрацьовані на підставі маніфесту 17 жовтня (ст. ст.) 1905 р. нові правила що до преси і взагалі друку не згадували вже про обмеження українського слова. З сього й поспішили скористати ся Укра-

їнци. Скрізь починають з'являти ся українські часописі, здобуваючи собі дорогу до народньої маси. Першою ластівкою був „Хлібороб“, що заходом місцевої української громади почав виходити „явочним порядком“ в Лубнях Полт. губ. ще перед появою згаданих вище правил що до друку. „Хлібороб“ правда швидко (на 5-м числі) упав в боротьбі з місцевою адміністрацією, заохоченою холодними повіями з півночі, але

Редакція й найблизші співробітники газ. „Рада“.

Від ліва на право: горішній ряд: М. Гехтер, П. Понятенко, за ним (найвище) М. Вороний, далі М. Павловський, П. Гай(ченко), П. Майорський, С. Васильченко, О. Олесь (Кандиба); долішній ряд: А. Вечерницький, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Євген Чикаленко (в самій середині), відомий український діяч, автор численних популярних брошур, далі Г. Шерстюк, С. Євремюк, Ф. Матушевський.

поява його була все-ж таки епохальною. Се-ж бо була перша українська часопись на Україні відколи світ-світом! Живо і талановито редагований „Хлібороб“ зробив величезне вражіння серед української людности. Коло видання його заслужила ся відома патріотична українська сім'я Шеметів, головню вельми заслужений в новійшій українській руху Володимир Шемет. По „Хліборобі“ повстає в кінці 1905 р. укр. тижневник „Рідний Край“ у Полтаві заходом місцевої укр. гро-

4*

мади, головно передчасно помершого трагічною смертю відомого укр. діяча адвоката Миколи Дмитрієва. Була се також гарно, приступно й цікаво редагована часопись, що мимо ріжних пригод з боку „незалежних обставин“ дожила до наших днів. Нарешті в 1906 р. повстає цілий ряд українських часописей в ріжних кутках України і навіть далеко за її межами, в столицях держави. Найважнійшою зпоміж них була безперечно „Громадська Думка“ в Києві — одинока українська щоденна газета, що пізнійше аж до самого вибуху війни виходила під назвою „Рада“. Крім „Громадської Думки“ почав виходити в Києві місячник „Нова Громада“ під редакцією Б. Грінченка.

В 1907-м році заступив його місце відомий поважний журнал „Літературно-Науковий Вістник“, видаваний досі у Львові. Перенесено його у Київ за почином проф. М. Грушевського, котрий бояв ся, щоб повстанне окремих літературних органів на рос. Україні, особливо в початках укр. журналістики, не довело до небажаного сепаратизму ще й в області літературній розділених і без того політичним кордоном обох частин нашої несвоєї землі та не справило розвиток літературної мови тут і там на ріжні дороги. „Літературно-Наук. Вістник“, що ще у львівським своїм періоді багато причинив ся до об'єднання наших земель по оба боки історичної прірви — бодай в області національно-культурній — стає відтепер признаним всеукраїнським органом і об'єднує на своїх сторінках письменників з усіх сторін соборної України.

Крім згаданих часописей в 1906 р. виходило в ріжних містах України ще кілька інших, але невдовзі одні з них впали чи то з причини недоброго редагування чи то з недостачі піддержки з боку громадянства, котрому ще не під силу було видержати кілька часописей, другі закрити уряд. До останніх належали досить цікаво ведені соціал-демократичні часописі „Вільна Україна“ в Петербурзі й популярна газетка „Воротьба“ у Києві, котрих вийшло ледві кілька чисел. В 1907 р. заступив їх тижневик „Слово“, який виходив до половини 1909 р., коли не рахувати видаваного Полтавським Комітетом УСДРП.

в початку 1907 р. у власній таємній друкарні нелегального „Соціал-Демократа“.

В 1906 же році зробили Українці спробу поставити також інформаційний журнал у російській мові. Се був „Українській Вѣстникъ“, видаваний у Петербурзі. Призначений для познайомлювання широких кругів російського громадянства з українською справою, він положив численні заслуги в сїм напрямі. Але на жаль „Укр. Вѣстникъ“ не довго пережив першу Державну Думу, органом української громади котрої він до певної міри був, упавши наслідком різних трудностей, з котрими довелося йому боротися. Пізнійше (1912 р.) його ролю переняла далеко щасливіша „Українская Жизнь“ у Москві, яка виходить і досі, сповняючи ті самі важні задачі, що й наші заграничні органи на європейських мовах — задачі інформування чужих про українську справу й обстоювання та пропаганди української ідеї, українських змагань. З сього погляду „Українская Жизнь“ (а перед нею „Українській Вѣстникъ“) має тим більше значіння, що будучи доступна мовою нашим зросійщеним землякам, будить в них приспану українську думку й допомагає їм стати свідомими синами рідного краю.

По сих перших кроках пішли дальші, щасливіші; діло розвивалося рівномірно з загально-національним поступом і настільки успішно, що вже за кілька років, перед вибухом світової війни ми вже мали кільканадцять часописей, не числячи тих, що в межичасї мусіли спинитися головно завдяки урядовим переслідуванням.* Се не так мало, як взяти під

* Ось їх реєстр: одна щоденна газета „Рада“ (демократ-радик. напр.); п'ять поважних місячників, всі у Києві: 1. „Літ.-Наук. Вістник“ (дем.радик. напр.); 2. „Українська Хата“ (від р. 1909-го, орган молоді течії в укр. громадянстві, без виразної партійної фізіономії, але з виразним радикально-національним напрямом, головно в статтях талановитого публіциста М. Сріблянського); 3. „Світло“ — від р. 1910-го, часопись присвячена укр. шкільництву і взагалі педагогічним справам; 4. „Дзвін“ (від р. 1913-го, журнал соціал-демократичного напрямку); 5. „Сяйво“ теж від р. 1913-го — ілюстрований місячник українського мистецтва; два наукові органи: „Записки Українського Наукового Товариства у Києві“ (від р. 1908-го, вийшло досі кільканадцять томів) і популярніший орган того самого Товариства „Україна“ (від р. 1914, вих. раз на 3 місяці); всім популярних часописей: два тижневі „Світова

увагу, що досі на Україні нема рідної школи. Про се треба пам'ятати, коли порівнюватимемо число часописей і їх накладу з числом української людности. Дивно тут не те, що їх так мало, а скоріше те, що серед незвичайно тяжких умов укр. життя в Росії є усеж таки стільки українських часописей і то несогірших!

Се добрий знак — показчик не слабости нашої, а навпаки — сили, свідоцтво того, що в інших обставинах ми скоро надолужимо всі недостачі, спричинені минулою недолею. Яке значінне має українська преса для нашої справи, нема що довго розводити ся — в теперішніх умовах се сливе одинокий спосіб проводити українську думку в народні маси, організу-

Зірниця" (від р. 1906-го, виходила спочатку в Могилеві на Поділля, далі в Києві) і „Маяк“ (від 1913 р., у Києві), два півмісячники: „Дніпрові Хвилі“ (в Катеринославі від р. 1911) і „Житте і Знанне“ (в Полтаві, від р. 1913), два місячники: „Рідний Край“ (популярний тижневик перенесений в 1903 р. з Полтави у Київ і згодом перемінений у місячник) і додаток до нього для дітей під заг. „Молода Україна“ (від р. 1908-го), дві популярні економічні й кооперативні часописі: „Рілля“ (від р. 1911-го, замість давніше видаваного „Українського Вільництва“) й „Наша Кооперація“ (від р. 1913-го) — обидві у Києві, вих. що два тижні. Крім сього треба згадати ще неперіодичний орган укр. студентства „Український Студент“ у Петербурзі. Разом 17 часописей. Як бачимо, укр. преса була досить численна і різнородна.

Поза тим цілий ряд часописей на Україні, видаваних по російськи (головно земствами або сільсько-господарськими і кооперативними товариствами) ністив досить правильно, не раз пів-на-пів, українські статті, як от „Муравейникъ - Комашия“ (кооперативна часопись у Києві), „Хлібороб“ (орган Сільсько-господарського Т-ва у Харкові), „Вѣстникъ Золотошского Сельско Хоз. Общества“, „Газета Гадляцкаго Земства“, „Полтавская Земская Газета“, журнал „Огни“ в Києві й багато інших, котрі тут годі вичисляти.

З українських часописей, котрі виходили перед 1914-м роком і спинили ся з різних причин, годить ся згадати: „Кіевскую Старину“, що скінчила своє многозаслужене існування в 1906 р., перемінивши ся в 1907 р. на „Україну“ яка виходила лише рік, „Добру Пораду“ — популярну часопись, видавану в 1906 р. у Катеринославі й закрити адміністрацією (вийшло лише кілька чисел), гумористичний журнал „Шершень“, який виходив 1906 р. у Києві, тижневик „Світ“ у Харкові 1912 р., досить близький до напряду Н. У. П., та „Село“ (1909—1910 рр.) й його продовження „Засів“ (1911—1912 рр.) — дуже гарно редаговані популярні часописі для селянства, які мусли спинити ся також через урядові переслідування. Крім них було ще кілька, але виходили вони недовго і не мали особливого інтересу, тому про них не згадуємо.

вати їх докруги національного ідеалу. І українська преса со-
вісно сповнювала тяжке завдання, покладене на неї життям,

Редакція газети „Слово“.

(В. Садовський; С. Петлюра, тепер редактор „Української Життя“; М. Порш
видатний укр. діяч, автор талановитих розвідок про автономію України;
Л. Міхура).

багато зробивши для поширення укр. самосвідомости по всіх
кутках широкої України. Завдяки їй розвиток української

справи посунув ся нечувано багато в порівнанню з часами панування ганебної памяти закону 1876 року.

Товариства. Визволивши українське друковане слово, дала революція Українцям також змогу мати й свої легальні національні організації. На підставі нових правил що до товариств засновують ся по всіх усядах українські громадські й просвітні товариства — „Клюби“ (Громади) і „Просвіти“.

Здебільшого і „Клюби“ й „Просвіти“ мають однакові завдання — єднати місцевих Українців і допомагати їм жити рідним національним життям. Як „Просвіти“, так і „Клюби“ уряджують вечорниці і інші забави, читання, вистави, відчити, тримають бібліотеки, то що. „Просвіти“ крім того видають книжки, уряджують читальні. Першу „Просвіту“ засновано в Одесі ще при кінці 1905 року, в 1906 р. повстали „Просвіти“ в Києві, Катеринославі (з кількома філіями на селах: в с. Амурі, Криничках, Мануйлівці, Діївці, Запоріжжю, Перещепинії), Чернигові (філія в Ніжині і Козельці), Житомирі, Катеринодарі (з 15 філіями — в Майкопі, Темрюці й 13 козачих станицях), Кам'янці Подільській (філія в Могилеві і в с. Печерах та 5 бібліотек-читалень по інших селах), 1907 р. в Новочеркаську, Мелітополі, Миколаєві над Чорним морем, в Грубешові (і читальня в с. Кобилянках) на Холмщині, в Сідлеці. Повстали „Просвіти“ навіть в Баку й далекім Владивостоці і безперечно укрили-б густою сіткою цілу Україну, як би не перешкоди спочатку з боку місцевої адміністрації, котра не допустила напр. до засновання „Просвіт“ на Полтавщині й Київщині, а далі й виразний антиукраїнський курс з гори, з Петербургу.

Розвитку „Просвіт“ і поширенню їх діяльності по селах поставлено непереможні перепони. Могутній „зась“ пераз на самих початках переривав успішну й плідну роботу, закриваючи товариства, або унеможливляючи їхню діяльність ріжними засобами адміністраційного „усмотренія“. Та не зважаючи на се „Просвіти“ проявили дуже багато енергії і встигли зробити чимало для народу. З поміж них заслужила

ся особливо київська „Просвіта“, що видала кількадесятъ дуже гарних популярних книжочок, зібрала велику бібліотеку, уряджувала читання на передмістях Київѣ і т. д.

Багато заслуг має також катеринославська „Просвіта“ для поширення укр. свідомости в Степовій Україні. Добре розвивали ся й працювали також її сільські філії, особливо „Просвіта“ у с. Мануйлівці, де в 1910 р. побудовано навіть власний дім.

Інші „Просвіти“ мали здебільшого характер літературно-артистичних товариств, або й по просту касинів — на взір „Бесід“ у Галичині, займаючи ся головнo виставами та вечорницями. Ще діяльність одеської „Просвіти“ — взагалі досить жива — мала трохи ширший закрій. Заслуга сеї „Просвіти“ головнo коло освідомлення місцевої інтелігенції. По за виставами й вечорницями часто уряджувала од. „Просвіта“ ріжні виклади; пару з них видала вона й друком. Деякі знов „Просвіти“ під обухом адміністрації не годні були як слід розвинути ся, як от чернігівська „Просвіта“, котрій місцеві власти просто життя не давали.

Рівночасно з „Просвітами“ почали засновувати ся й „Клуби“, що мали на увазі товариське гуртування місцевих Українців. Звичайно в них гуртували ся старі „Громади“, що давнійше провадили потаємне життє. Українські клуби повстали в Київі, Одесі, Харкові, Полтаві, навіть геть по за Україною — в Петербурзі, Варшаві, Ризі. Ширшому розвитку їх також стоять на перешкодї урядові утиски. Подекуди не дозволено заснувати клубів, як от у Москві, а до існуючих адміністрація чіпляєть ся з якої-будь причини. Київський клуб напр. закрито р. 1912 за виписуваннє американської „Свободи“, хоч сю часопись пропускала до Росії цензура. Правда незабаром дозволено відкрити сей клуб наново під благонадійною назвою „Родина“, котру можна читати й на московський і на укр. лад, але й „Родина“ ввесь час бєть ся з адміністраційною самоволею. Клуби також мають чималі заслуги в розвитку укр. свідомости, гуртуючи земляків, особливо на далекій чужині, й при звичаючи їх до свого, українського.

Крім Клюбів і Просвіт засновують ся й інші товариства → різні драматичні або музикальні гуртки, як от напр. „Гурток аматорів укр. драматичного мистецтва в Бахмуті“, то що. Такого роду товариств є більше. З-поміж них вирізняють ся особливо „Кобзарь“ у Москві й „Боян“ у Полтаві (заснов. 1911 р.).

Повстають легальні укр. організації й по вищих школах держави під покровом широкої університетської автономії, яка дозволяла закладати різні студентські організації, очевидно лише наукового або товариського характеру. Давнійші тайні або напівтайні (в роках революції) укр. студентські „Громади“ тепер легалізують ся й провадять свою корисну діяльність відкрито. Се дає їм, розумієть ся, змогу поставити роботу ширше. При громадах повстають укр. бібліотеки, організують ся реферати і т. д. При них або окремо повстають також „гуртки самоосвіти“ або так зв. „Гуртки українознавства“ — наукові гуртки для студіювання укр. дисциплін або котроїсь з них. Рамки громад теж розширюють ся.

Громади завязують ся по всіх можливих вищих наукових заведеннях — на університетах, вищих жіночих курсах, різного рода технічних і агрономічних інститутах, комерційних школах, то що. Мабуть не було міста з вищою школою, де-б не було такої громади, тайної або легально-існуючої. Легалізовані громади мали власне приміщення в своїй школі, де уряджували свої збори, відчити, читання, держали книгозбірні, то-що. Коли зі зростом реакції почала ся нагінека на автономію вищого шкільництва, довело ся деяким громадам знов переходити у підземелле, особливо там, де шкільне начальство або куратор округи хотіли догодити міністерству.

Вкінці треба згадати „Українське Наукове Товариство у Києві“, засноване 1907 р. з ініціативи проф. М. Грушевського. Воно ставить своєю метою розвивати українську науку і досі вже багато зробило на сім полі, — згуртувало цілий ряд учених, — деякі з них доперва в нім почали працювати як українські вчені, — урядило ряд викладів, видає два органи, згадані вже вище „Записки“ і „Україну“, й випу-

стило кілька „Збірників“ спеціальних праць різних своїх секцій (лікарської, технічної, то що). В працях Товариства беруть участь не лише наші вчені, але й чільні наукові сили чужих народів. При Товаристві почали організувати ся бібліотека і музей. Основанне „Укр. Наукового Товариства“ має велике моральне значінне, свідчучи виразно, що укр. рух не є якийсь провінційально-літературний рух, а змагає до верхів національного розвитку.

Видавництва. Зріст українства велико збільшив попит на укр. книжку і се вкупі з далеко вільнійшими, як колись, умовами, користо вплинуло на розвій української книжної справи. Крім старих видавничих фірм, що (як от напр. „Вік“) продовжують далі свою корисну діяльність, повстає цілий ряд нових: революційні „Боротьба“ і „Праця“, що видавали в 1906 р. книжки революційного змісту і незабаром мусіли зникнути з поверхні життя, „Ранок“, заслуга котрого головно у виданню деяких популярних брошур Драгоманова, „Шлях“, „Дзвін“, „Лан“, „Український Учитель“, „Час“ та інші. Деякі з них розвинули ся у поважні видавничі фірми й встигли видати багато гарних і корисних книжок, як от популярні видавництва „Час“ і „Лан“, або видавництво педагогічне „Український Учитель“. Сі видавництва сотворили й так потрібну у нас літературу для дітей.

Поруч з ними треба згадати й львівську „Українсько-руську видавничу Спілку“. Ся широкозвістна й вельми заслужена перед укр. культурою фірма, користаючи з змінених умов, перенесла центр свого видавництва на Україну й видала у Києві цілий ряд добрих книжок. Також і друге галицьке товариство — „Товариство прихильників укр. науки, штуки і літератури“ проявило себе у нас добірим видаваннем гарних річей — оригінальних і перекладних.

Крім них визначне місце займає київська „Просвіта“, але діяльності її, як відомо, була брутально перервана в 1910 році.

Багато книжок виходить і в приватнім накладі (як от видавництва Є. Череповського, В. Яковенка й ин.), або коштом

громадських організацій і установ (земства, кооперативи, то-що). Українські книжки видають й деякі рос. фірми, як от напр. Ситін і ин., особливо лубочники (Губанов, Коновалова й ин.), що найкраще свідчить про пошит за укр. книжкою, бо чужинці не стали-б займати ся видаваннем собі на втрату.

Книгарні. Книжний ринок зростає тепер незвичайно швидко. Коли давнійше була одинока на цілу Україну укр. книгарня у Києві — книгарня так зв. Старої Громади під фірмою ред. „Київської Старини“, то тепер у кождім більшій місті на Україні, а часто навіть у повітовім місті можна знайти українську книгарню. В самім Києві є три укр. книгарні — „Укр. книгарня“ (давнійша „К. Старини“), книгарня „Часу“ й книгарня ред. „Літ. Наук. Вістника“. Крім того ще приватна книгарня Череповського є властиво українською книгарнею.

Позатим маємо укр. книгарні у Полтаві, Харкові, Житомирі, Катеринославі, Катеринодарі, Одесі, навіть у Єлисаветі, Ніжині, Василькові, Охтирці і т. д. Є укр. книгарня і в далекім Петербурзі. Крім того укр. книжки можна дістати і по російських книгарнях.

Політичний рух.

Українські Громади в I-й і II-й Державній Думі.

Револуційні роки 1905—1907 були часом найбільше жвавої й рухливої політичної діяльності рос. Українців. Відважно, не в'язучи ся нічим, ділали револуційні партії, майже нокипувши підземелле й конспірації. Ліберали також не покладали рук, користаючи зі „свобід“, з котрих особливо змога вільно користати з рідної преси, взагалі з рідного друкованого слова велико причинила ся до успіхів української пропаганди.

Як уже згадувано вище, головною політичною точкою сеї пропаганди була автономія України, для котрої всі партії працювали в міру своїх сил, ширячи ідеї її і устною на всякого рода легальних і нелегальних зборах, і при помочи друкова-

ного слова — газет, брошур, легальних відозв і нелегальних проклямацій.

Досить енергійну агітаційну діяльність розвинула Укр. демократично-радикальна партія перед виборами до 1-ої Державної Думи, виставляючи в багатьох місцях (особливо на Полтавщині) своїх кандидатів, або підпираючи кандидатів російських кадетів, оскільки вони заявляли ся за головними українськими постулятами. (Укр. революційні партії, як взагалі всі ліві партії в Росії, стояли тоді за бойкот Думи).

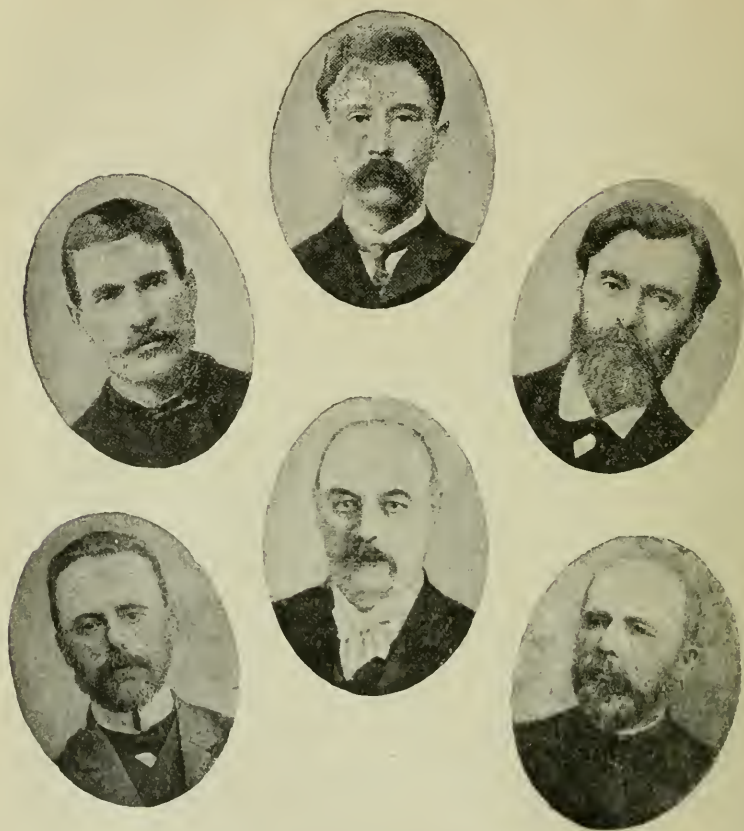
Ся діяльність могла незабаром святкувати такий правдивий політичний успіх, як основанне Української Громади в Державній Думі. Успіх сей мусимо назвати тим більшим, як що зважимо на умови українського життя в Росії. Все-ж таки, хоч як ні широка й рухлива була діяльність укр. партій, вона не годна була обійняти однаково інтензивно цілу Україну.

Як офіційальні українські кандидати пройшли в Думу такі визначні укр. діячі, як Ілля Шраг, Володимир Шемет, Павло Чижевський, Микола Біляшевський, здебільшого як спільні кандидати УДРП і кадетів. Але таку систематичну виборчу кампанію з виставлюваннем власних кандидатів не скрізь було можливо перевести. В багатьох місцях, особливо по селах, народ був ще замадо обзнайомлений з українськими справами, або й зовсім несвідомий і, вибираючи послів, не все зважав на їх національну думку. Селяне вибирали передовсім селян, „своїх“ людей, котрі-б заступали їх інтереси, головно земельні. Виборчий закон досить сприяв селянству, — бо уряд сподівав ся, що селянські послы будуть консервативніші, аніж послы від інших станів, тож в Думу попало багато селянських послів, але були вони настроені досить радикально і то не лиш в земельних справах.

Серед них знайшло ся багато свідомих Українців, інтелігентних селян, що тішили ся довірем своїх виборців, як от напр. Онацький, Грабовецький, Вировий, Зубченко, Рудченко й інші.

При їх помочи Шраг і товариші зорганізували українську посольську групу — Український Парляментський

Клуб, — до котрого почало вписувати ся багато послів-селян з України. Приступив до сеї групи й дехто з тих

Основники Української Громади в 1-й Думі.

В горі: М. Онацький, В. Шемет, П. Чижевський.

В долині: А. Вязлов, І. Шрай, Г. Зубченко.

земляків, що досі виступали більше як Росіяне, ніж як Українці, — тепер вони порозуміли свої обовязки перед рідним краєм й рішили стати в обороні його прав. Серед них були такі визначні постаті, як проф. Максим Ковалевський, барон

Штейнгель, чернігівський земський діяч Свечін, полтавський Присецький і інші.

Основники Української Громади в 2-й Думі.

В горі: Є. Сайко, В. Хвіст, Н. Довгополов.

В долині: М. Рубіс, о. А. Гриневич, С. Нечитайло.

Се очевидно не могло не збільшити поваги української думської громади. На жаль Дума не довго проіснувала — всього 72 дні (від 27. IV до 7. VII), тож поки сформувалася Громада, їй вже не залишилося часу на діяльність.

Але багато значив уже сам факт засновання Громади. Він виразно, на цілий світ проголосив, що Україна чує себе окремою нацією й домагається свого права. Чужинці побачили, перше, що Росія й Україна не те саме, а друге, що взагалі російська держава се не якась національна держава, а держава національностей. Для самого українського руху існування Громади мало велике агітаційне значіння.

Число членів Громади що-раз зростало. Можна було сподівати ся, що проживіи Дума довше, до неї пристало-б ще більше депутатів з України. При розв'язанню Думи числила Громада 44 членів.

Маючи приклад 1-ої Громади легше вже було заснувати Громаду в 2-ой Думі, куди також багато пройшло свідомих елементів з України. На сей раз ліві партії взяли участь у виборах, тому 2-а Громада відзначала ся більшим суспільним радикалізмом, як перша. Більшість її членів поділяла погляди трудовиків і належала одночасно до думської Трудової Групи. Одначе на практиці скоро показали ся недогоди такого сидження між двома стільцями — раз, що се забирало у депутатів багато часу, бо треба було працювати й там і там, ходити й на збори Громади і до Трудової Групи, а друге — найголовнійше, се не задовольало і обидві сторони.

Серед трудовиків були люде, котрим не до смаку були домагання їх товаришів Українців, українські національні змагання були їм чужі, або й просто пемилі. А знов на Україні хотіли бачити Громаду цілком незалежною й самостійною. Звідти йшли протести проти належання громадян до Трудової Групи. Се примусило Громаду виступити з трудової фракції.

Не багато встигла зробити й ся укр. громада, бо невдовзі уряд розігнав знову й 2-у Думу (вона проживотіла всього 103 дні, від 20. II до 3. VI 1907 р.), але всеж лишила вона більший слід, ніж першодумська громада.

Встигнувши швидше зорганізувати ся (перші збори її відбули ся вже 4. III), вона й швидче розпочала свою роботу. В сій роботі дуже помічна була їй її власна часопись „Рідна Справа. — Вісти з Думи“, перше число котрої вийшло 12.IV.

Через сей орган Громада завжди була в звязку з Україною, знала, чого там від неї домагають ся, а знов, з свого боку давала про себе знати. В „Рідній Справі“ друкували ся промови членів Громади, містили ся її заяви, то що. Газета була добре й зрозуміло редагована й тішила ся великими симпатіями серед українського селянства.

В основу своєї діяльности Громади поклала програму укр. демократично-радикальної партії, але представляла властиво ліве крило її, домагаючи ся в області земельних відносин примусового відібрання всіх земель понад трудову норму в укр. „красвий фонд“, з котрого моглиб користати лише ті, що прикладають до землі свою працю; в робітничій справі Громада обстоювала 8-годинний день, і т. д. В області політичній Громада стояла за автономію України. Дуже ясно виложена програма Громади в її декларації по уконститууванню і в заяві з приводу виступу з Трудової Фракції, оголошених у „Рідній Справі“.* Звідси-ж довідуємо ся й про роботу й заходи Громади в Думі. Громада опрацювала проекти законів, котрі мала предложити Думі, — про автономію України, про місцеву самоуправу, про мову в школі, суді, церкві і т. д., а тим часом в біжучій думській роботі й дебатах не пропускала випадку, щоб недвозначно зазначити своє українське становище. Так, до внесеного міністерством законопроєкту про народню освіту, Громада додала важні поправки, домагаючи ся, щоб дітей учено рідною мовою, а для сього, щоб 1) зараз заведено курси укр. мови, літератури й історії для учителів, 2) щоб укр. мову як предмет заведено по учительських семінаріях на Україні, 3) щоб у київським, харківським і одеським університеті заведено катедри укр. мови, літератури та історії.

Громада мала назву „Українська Думська Громада“ й налічувала 47 членів. Безперечно, коли-б Дума жила довше, їх булоб значно більше. Ось імена найбільш визначних її членів: о. А. Гриневич, Н. Довгополов, С. Нечитайло, М. Рубіс, Є. Сайко, В. Хвіст. Все імена молоді, перед тим мало відомі. З провідників 1-ої укр. Громади до 2-ої Думи

* Передруковані у „Літ. Наук. Вістн.“ 1907, кн. 7.

ніхто не попав, утративши виборчі права за участь у виборчій конференції.

По розгоні 2-ої Думи багато з наших послів також опинилося в тюрмі й на заслання. Дехто з них, напр. Хвіст, так там і загинув.

Партії. Як уже вище згадувано, в 1905—1907 рр. виявили укр. політичні партії дуже живу й енергійну діяльність. Перед вели між ними, як і давніше, соціал-демократи (УСДРП та Спілка) і демократ-радикали. Останні мали в тім часі змогу ділати цілком відкрито. Опираючи ся на місцеві „громади“ дем.-радикали встигли доволі швидко зорганізувати свою партію й поширити свій вплив на Україні. Слабою стороною сеї партії був її надто мішаний склад — під її прапором об'єднало ся майже все свідоме укр. громадянство з виїмком соціал-демократів. Тож серед укр. демократ-радикалів можна було знайти людей і дуже радикально, а то й соціалістично настроєних і навпаки, людей досить уміркованих.

Се, розумієть ся, не могло не вести до незгоди, котру даремне пробувано полагодити частим переглядом і перероблюваннем програми. Але ся широкість рамок партії мала й свою додатну сторону — завдяки їй багато елементів, що инакше стояли-б осторонь, втягнули ся в організоване укр. життя. Се значно зміцнило й поширило українську проаганду. Згодом, розумієть ся, партія розколола ся-б на дві, або й три частини: праву — умірковану, центр — близький до кадетів і ліву — з нахилом до народніх соціалістів або трудовиків. Але реакція переписала сю природну еволюцію партії.

Укр. демократ-радикали відограли визначну ролю в українськім життю, — культурнім і політичнім. Вони розвинули успішну діяльність під час виборів до 1-ої й 2-ої Думи, куди встигли провести своїх кандидатів. Укр. Громади в Думах стояли на програмі УСДРП. В культурнім життю під впливом або в руках укр. демократ-радикалів стояла сливе вся преса і взагалі видавництва, всякі культурні інституції, як Просвіти, Клуби, то що.

В політиці УСДРП. тримала ся більше-менше програми й тактики рос. кадетів, з котрими часто йшла рука в руку, — деякі члени її належали рівночасно й до кадетських організацій. Більшість партії була одначе настроена значно радикальнійше, ніж кадети, бо склад УСДРП. був далеко демократичнійший, ніж склад рос. конституційно-демократичної партії.

Так само широко розсунули ся у сі революційні роки й рамці соціал-демократичних організацій, куди пішло багато й таких елементів, що, не будши властиво соціал-демократами, були настроєні надто революційно, щоб пристати до інших укр. партій. Природна еволюція й тут багато змінила-б й довела-б врешті до якоїсь одностайности.

УСДРП. стояла вже на сій дорозі.

Партія щораз більше переймала ся соціал-демократичним духом, переносючи поволі центр своєї уваги й діяльности до міста й закладаючи свої організації серед міського пролетаріату, — фабричних і заводських робітників та ремісників. З бігом часу партія перемінила ся-б у чисто-пролетарську на взір західно-європейських соціал-демократій. Перехід УСДРП. до міста має безперечну вагу і з погляду національного, бо разом з пролетарською свідомістю будила вона серед робітництва й свідомість національну. Під час виборів до 2-ої Думи обидві укр. соціал-демократичні групи розвинули інтензивну агітацію, котра увінчала ся значним успіхом.

Найбільше пощастило Спідці, котра провела у Думу аж шість своїх кандидатів. Все се були послы з Київщини. В Думі пристали вони до соціал-демократичної фракції і з розгоном її розділили їх участь. Від УСДРП. пройшов Вовчинський, котрий і в Думі признавав ся до УСДРП.

Варто згадати, що УСДРП. зробила заходи утворити укр. соц.-демократичну фракцію в Думі. Плодом сих заходів була між иншим часопись „Наша Дума“, видавана заходом петербурзької групи УСДРП. Але хоч до сих заходів прихилив ся дехто й з поміж радикальнійше настроєних членів укр. дум-

ської громади, вони не ввінчалися успіхом, — газету заборо-
нено вже на 2-м числі, а незабаром розігнано й саму Думу.

Діяльністю укр. лібералів і соціал-демократів властиво
й вичерпувалося укр. політичне життя. Інші партії або зна-
ходилися ще в періоді формування, або взагалі були мало-
чисельні й маловпливові. Так, про Н. У. П. можна лише ска-
зати те, що відбула вона в 1907 р. свій з'їзд і більш нічого.
Українські соціалісти-революціонери щойно народжувалися.
Правда, вони відбули свій перший з'їзд (також у 1907 р.),
але програми не встигли випрацювати і властиво не зложили
ся в партію, або краще сказати, вже не мали часу на це, бо
невдовзі все знищила реакція. Основи для укр. селянської
соціалістичної партії безперечно були, були почасти й відпо-
відні елементи як в існуючих уже партіях, так і поза ними.
Так, серед членів 2-ої Думської Громади були люди, що на-
хилилися своїм світоглядом до соціалістів революціонерів, —
як от. напр. Хвіст, що вважав себе за українського ес-ера.
Між інтелігенцією, надто студентством і народним учитель-
ством, взагалі було чимало симпатиків укр. соц.-рев. партії.

Се особливо можна сказати про радикальніших членів
Укр. Дем. Рад. Партії, що робили в революційні часи проби
заснувати „Всеукраїнську Селянську Спілку“.

В заснованій в 1906—1907 р. „Всеукраїнській Учитель-
ській Спілці“ укр. соц.-революціонери також мали свої звязки.

Поза соц.-революціонерами можна згадати ще „Обо-
рону України“, організацію, котра повстала в революційні
роки і ставляла собі революційно-мілітарні цілі, щось в роді
як ірландські Sinn-Fein'и. На жаль діяльність організації
звелася здебільшою до анархістичних виступів (експро-
пріяції) і не мала того значіння, якого сподівалися її основ-
ники і яке вона дійсно могла би мати. В 1908 р. організація
розв'язалася, а її члени пристали до укр. ес-ерів. Свою діяль-
ність „Оборонці“ проявляли головню на Чернігівщині. Осно-
вателем „Оборони“ був Віктор Чеховський, що погіб у сій
світовій війні, проливаючи свою „кров добру, не чорну“ не за
Україну, а за її ката.

Від Оборонців, серед котрих знаходимо типових максималістів, можемо перейти до чистих анархістів. Се була найслабша, може, група серед нашого громадянства, — цілком непомітна на поверхні укр. життя. Згадуємо про неї тому лише, що група „українських анархістів“ таки була й досі офіційно існує, як прищипка до своїх російсько-жидівських товаришів.

Так само непомітні були у нас і їх антиподи — укр. консерватисти. Не можна сказати, щоб їх цілком не було, але зорганізовано вони не виступали. Замало для цього було їх і до того розсипані були вони по всіх усюдах. Не раз, як уже ми згадували вище, вони присусіжували ся до різного роду „правих“ рос. організацій — до октябристів, або до партії „правового порядку“. На свій спосіб „свідомих“ Українців можна було подибати часом і в „Союзі Русского Народу“. Можна думати, що з часом повстане на Україні й своя сильна консервативна партія. Для неї у всякім разі підстави є. Перед революцією укр. ідея знаходила напр. ґрунт серед поміщитва, навіть досить заможного, але виступ укр. лівих партій з далеко йдучими аграрними вимогами напсолохав їх, українство в їх очах стало однозначне з революцією, з „безмежним“ поділом землі і таке инше. Загрожені в своїх класових інтересах вони почули себе ближшими до чужої держави, що їх боронить, як до рідного народу.

Тільки одиниці можуть знести ся понад класовий еґоїзм, а не цілий шар. Тож цілком зрозуміле, що майже все, що є захочавчого (охранительного) на Україні, стоїть по-за укр. табором, адже скрізь сей елемент надто користує з держави (поміщитво, купецтво, то що), або надто залежить від уряду, як от чиновництво, духовенство, щоб рвати з ним. Але еволюція українського життя мусить привести до цілевитої українізації всіх станів і шарів на Україні, до витворення диференціонового укр. громадянства.

Рік 1907-й був останнім роком живішого політичного життя на Україні, котре чим далі все більше завмирає під

холодним повіом з півночі, хоч цілком і не ослабає ніколи. В сім році відбули ся ще з'їзди сливе всіх головних українських партій — черговий з'їзд УДРП., 3-й з'їзд УСРДП. (розважав головню справу злучення з РСДРП), а також згадані вище Н. У. П. і Укр. Соц.-Рев., а вже від 1908 р. партійне життя глухне.

Участь в виборах до 3-ої Думи була останнім проявом сього життя. І УДРП і УСРДП взяли доволі енергійну участь в виборчій боротьбі, але успіхи задалегідь можна було передбачити — своїх людей у 3-ю Думу України не змогли перевести.

Замах довершений 3-го червня Столициним, усунув тим самим з Думи свідоме українство, що черпало свою силу в демократії. Новий виборчий закон дав перевагу при виборах упривілейованим станам. Наскільки велика була ся перевага упривілейованих правиборців (великих поміщиків, домовласників тощо) над селянами видно з пари прикладів: від Полтавщини на 117 чоловіка перших було лише 38 селян, від Херсонщини на 90 — принадало 33, і т. д. Давнійше селянських виборців було більше і що до числа і що до процентного відношення, тепер навідворот.

Коли давнійше від 8 головних укр. губерній (волинськ., катерин., київськ., подільськ., полт., харк., херсонськ., черниг.) правиборців селян було 465, а робітників 39, то по закону 3-го червня селян стало на половину меньше: 235, робітників 24.

Третя Дума була вже чорна. Політичне оживлення бурливих літ змінило ся бенкетом реакції в супроводі градіозних політичних процесів. Українці що до сього не становили виїмки — реакція й тут слітала дивовижні процеси, в котрих до купи були перемішані представники різних укр. партій, напрямків і організацій. Багато Українців опинило ся в тюрмі й на Сибірі, інші втікли за кордон, де таким способом повстала 3-я еміграція, на сей раз далеко численнійша. Головний контингент її становили укр. соціал-демократи, далі ес-ери, представників

инших партій — ледви по одному. Сій еміграції судило ся відограти в укр. життю досить визначну ролю.

Боротьба за укр. школу. В революційні роки справа укр. школи висунула ся на перший плян, звертаючи на себе загальну увагу. Справа ся, що має не лиш велику культурну вагу, а й далекоюгле політичне значінне, перебула в ті часи певну історію, котра заслугує, щоб ми спинили ся на ній окремо.

Почнемо передовсім з університетських катедр, бо ся справа почасті була переведена в життє завдяки зусиллям самої української академічної молодіжи. Ще в осени 1905 р. піднесли справу укр. катедр на своїм вічу з одного боку студенти-Українці петербурзьких вищих шкіл, з другого — укр. студенти одеського університету.

В 1906 р. підносять сю справу студенти Кляне. Вони скликають 16. X (ст. ст.) в університеті численне віче — спочатку тільки з самих Українців. По відповіднім рефераті віче прийняло ряд резолюцій що до українізації вищої освіти на Україні і ухвалило петицію до університетського Сенату (Ради професорів) з домаганнем заведення катедр з українознавства (історії України, укр. літератури, мови, тощо). Далі скликано ще ряд віч, на котрі запрошувано студентів інших народностей, щоб познайомити їх з укр. домаганнями й зеднати їх для сеї справи. Серед студентства збирано підписи під укр. петицією. Зібрано понад дві тисячі підписів і передано Сенатови.

Виступ київських студентів-Українців підтримали укр. студенти інших університетів — в Одесі, Харкові, Петербурзі й Москві, а також слухачки Вищих Жіночих Курсів, як у Києві, так і по інших містах. Українське громадянство також не стояло осторонь. Ще перед тим укр. громадяне Полтави, Харкова й Чернигова звернули ся до всіх трьох університетів на Україні з проською заснувати укр. катедри. Тепер виступ студентів стрінув гарячий відгомін по цілім краю. Звідусіль до редакцій укр. газет почали надходити листи,

в котрих представники різних верств висловлювали свою згідність з домаганнями укр. студентства та витали їх заходи.

Живу участь взяли в сій руху й „Просвіти“. Київська удавала ся до київського університету в сираві українських катедр і до Української Громади в 2-й Думі з просьбою скласти й обстоювати в Думі законопроект про українізацію шкільництва на Україні. Так само і камянець-подільська „Просвіта“ звертала ся в укр. шкільних справах до думської укр. Громади і посилала привіт київським студентам з приводу їх домагань укр. катедр. Одеська „Просвіта“ також брала участь в руху за українськими катедрами.

Сенат київського університету, більшість професорів котрого, як відомо, чорносотенна, по довгій мовчанці нарешті дав відповідь. В імени його ректор Цитович заявив, що домагання студентів не можуть бути задоволені, бо університет, мовляв, державний і державними грошми удержуєть ся.

Студенти рішили супроти того розпочати боротьбу, не зупиняючи ся перед рішучими засобами. В сій боротьбі підтримали Українців студенти інших національностей, ухваливши, що здійснення домагання укр. катедр будуть вони добивати ся хочаб і при помочи страйків.

Сенат мусів піти на деякі уступки. В осени 1907 р. на університеті почав проф. Лобода виклади з історії укр. літератури, правда по російськи. На жіночих курсах також заведено такі виклади.

За те далеко краще пішло на харківським і одеським університетах, де таки в 1907—1908 шкільнім році відбували ся виклади українською мовою. До речи сказати, історично-філологічний факультет харк. унів-ту сам удавав ся р. 1906 до мін. нар. просвіти з просьбою про дозвіл на утворенне двох катедр з укр. викладовою мовою — укр. літератури і історії. 28. IX 1907 р. відбув ся на харківським унів. перший виклад по українськи проф. М. Сумцова з історії укр. літератури. Се було правдиве свято, на котре зібрала ся сила студентів. І пізнійше, серед року на укр. виклади приїздили

студенти навіть з інших міст. В Одесі почав викладати по українськи історію України приват.-доц. Олександр Грушевський ще весною 1907 року за згодою Ради професорів. Перший виклад його відбув ся 13 марта також дуже врочисто в присутности багатьох професорів і при переповненій аудиторії.

В Петербурзі згодив ся завести три катедри з українознавства (іст., літ. і мови), розуміть ся по російськи, так зв. „Вільний Університет“ (колишні курси Лесгафта), а на Вищих Жіночих Курсах почала викладати історію України відома письменниця Олександра Єфименкова. З настаннем реакції пішли в нівець і українські катедри. Міністерство звернуло ся до харк. і одеськ. університетів з запитом, яким правом відбувають ся українські виклади. О. Грушевському уділено догану. Проф. Сумцов також мусів припинити свої укр. виклади, хоч міністерство й дало свого часу на них дозвіл.

Але й коротке існування укр. кафедр відіграло велику освідомляючу ролю: з одного боку рух за ними причинив ся до значного поширення національної свідомости серед широких верстов укр. громадянства, з другого — допоміг укр. студенству об'єднати ся й зорганізувати ся на загально-українській справі.

Українська мова в середніх і народніх школах.

Справа української народньої школи завжди лежала в основі українських домагань. Вище ми згадували про рух у шкільній справі, що вилив ся в так зв. петиції „О нуждахъ укр. школы“. Рух сей одначе на згаданій петиції не сплинув ся й пішов широкими кругами по всій Україні, відбивши ся голосною луною й серед самої шкільної молодіжи. Ученики учительських семинарій яко будучі вчителі відважують ся подекуди посилати до комітету міністрів заяви „про потреби укр. початкової школи“. Навіть в багатьох народніх школах школярі виставляють домаганне навчання укр. мовою, особливо в хліборобських школах і школах садівництва. Тут ученики піддержують свої домагання навіть страйками, припиняючи науку. Учителство також, де може, підносить голос за укра-

інську народню школу, — на всяких зборах, з'їздах, а особливо на так званих літніх „учительських курсах“, переходючи не раз від слова й до діла. Тут і там в багатьох народніх школах наука провадить ся по українськи „явочним порядком“. Покійні Аркас і Кропивницький завели в своїх рідних селах укр. школи. Навіть пізнійше, в часах реакції в багатьох місцях відважнійші вчителі вчать по українськи, ризкуючи, розумієть ся, своєю посадою, бо коли начальство викривало таку науку, то „винуватця“ не минала кара.

Не забували Українці й про середнє шкільництво. По деяких приватних гімназіях роблено заходи навчати українських предметів. Так, завдяки заходам одеських просвітян на се годили ся — д. Ковальчук, що вдержував прогімназію для хлопців, і д. Малиновська, властителька жіночої гімназії. 11. X. 1907 р. одеський шкільний округ дозволив навіть д. Ковальчукови вчити укр. мови з виданих у Полтаві укр. підручників Базилевича і Залозного. В Кам'янці Под. згодила ся на укр. предмети гімназія Славутинської. Одначе з сього нічого не вийшло, бо поки справу наладжено й можна було вже вести науку, наступила реакція, котра перепинила всі заходи. Нічого не вийшло також і з заходів патріотичного подільського духовенства, на чолі котрого стояв єпископ Партеній, під доглядом якого вийшов укр. переклад євангелія, зладжений ще в 60-х рр. Морачевським. На просьбу з'їзду под. духовенства, що клопотав ся про українізацію духовних шкіл на Поділлю, відповів Синод 12. X. 1907 р. указом на імя еп. Партенія, котрим дозволяв: користати українською мовою при викладах по церковних школах та завести по двоклясових школах і у винницькій церковно-учительській школі науку укр. мови, але лише в необхідних годинах, себто після звичайної науки й на „місцевий“ кошт. Та коли подільська „Просвіта“ зібрала потрібні на се гроші, власть відповіла, що „приватних грошей“ взяти вона не може. Так і не вийшло нічого з того цілого дозволу, який пізнійше (в 1912 р.) був таки й зовсім скасований. Крале справа за те стояла в Музично-драматичній школі Лисенка в Києві

і художній школі В. Розвадовського в Кам'янці Под., де дійсно вчено дечого по українськи. Одиноким виходом із такого нестерпного становища могло бути тільки закладання тайних укр. шкіл, як то робили Поляки й інші народи. Се була б відповідь на провокаційну політику уряду достойна нації, що себе шанує і дбає за свою будучність — молодіж.

Почасти Українці так і робили. Вчили, як уже згадувано вище, „явочним порядком“ по українськи в народніх школах, — навіть були спроби закладання дійсних тайних шкіл. Але на жаль таких спроб було надто не багато. Їх могло-б бути більше, не зважаючи на чуйність уряду і поліційний догляд. Як боїть ся уряд такої акції з боку Українців, найкраще свідчить той факт, що в 1910 р. за статтю „Приватна діяльність“ в журналі „Світло“, в котрій по розгляді сумного положення шкільної справи на Україні вказувало ся, що єдиний спосіб зарадити лихови — се своє власне приватне (себто без дозволу властей) шкільництво, потягнуто до відповідальности як часопись, так і автора статті, д. Софію Русову.

Література. Ся доба знайшла в укр. літературі свого найкращого представника в особі О. Олеся. В його поезіях маємо вираз тогочасного національного піднесення, чуємо в них гарячку тих бурливих днів, прискорений живчик котрих так і б'єть ся, так і тріпочеть ся в кождім слові, в кождім вислові талановитого співця. В повних краси і сили словах звертаєть ся Олесь до рідного народу, кличучи й закликаючи його встати зі сну, покинути байдужність і лінощі, проклясти ренегатство та йти сміло на боротьбу за свої національні права, потоптані чужою силою. Біблійної сили набирають його виступи проти чужинців-

О. Олесь,
найвизначніший сучасний
укр. поет, — співець „краси
відродження України“.

кого гнобителя й рідного зрадництва, з'їдливо смієть ся він з „земляків“ і гірким стогоном відбиваєть ся в його піснях картина нашої національній недолі. Але перевага на наших боці — й могутнім акордом звучить вірш поета, коли він співає про красу відродження України.

Епохальною просто подією в нашому літературному й громадському життю була поява в сім часі повного Кобзаря, виданого петербурзькими укр. товариствами під редакцією В. Доманицького. Се-ж бо вперше пішла в широкі маси нашого люду на рос. Україні могутня політична поезія великого Кобзаря, вперше вільно, на повний голос загомоніло до них опенне слово Шевченка, будячи земляків до нового життя, кличучи їх рвати наложені чужинцями кайдани й будувати свою власну хату — незалежну українську державу. Україна відразу розкопила велику книгу й треба було видавати її ще кілька разів, аж поки реакція знову не зробила її забороненим овочем.

Далі треба відмітити успішну діяльність на полі популярної літератури. Виходить цілий ряд книжок для народу — з історії України (Б. Грінченка, Гр. Коваленка й особливо М. Грушевського „Про старі часи на Україні“ й ин.), граматки й читанки й таке инше. Але найбільший розцвіт на полі українського письменства, як красного, так і наукового й науково-популярного припадає на часи реакції, коли література стала сливе одиноко-можливим проявом українського життя. Тодіж виходить і ряд праць, початок яких сягає ще сих бурливих днів, напр. популярна „Історія України“ М. Аркаса й ин.

Реакція і українство.

Переслідування українського руху.

В занепадом визвольного руху настали для українства тяжкі часи. Коли бо й досі, за кращих часів, українство жило й зростало, так мовивши, „явочним порядком“, наперекір усяким замірам і плянам начальства, то тепер, коли власть почула себе знову на твердім ґрунті, становище його стало зовсім скрутне.

Революція не принесла українству яко такого законних норм, які давали б правну підставу для його існування. Закони, що повстали на основі маніфесту 17 жовтня, не давали ніяких гарантій загалом жадній національності, а українській тим паче. Російська „конституція“ не знає нічого подібного напр. до § 19 австрійських основних законів. Вона давала лише деякі дуже куці загальні горожанські „свободи“. І от не стільки опираючи ся на сїм проблематичнім розширенню загальнодержавних горожанських прав, скільки завдяки тій революційній хвилі, що своїм напором значно розсувала поставлені їй бюрократією рамки, встигли Українці в 1905—1907 рр. поробити згадані вище придбання. Придбання сї дуже сильно пхнули українство наперід й остільки його зміцнили, що воно не завмерло й пізнійше, коли революційна хвиля спала і „власть знову вернула“ на полишене становище, кажучи словами Розанова. Поворіт сей, несучи за собою щораз більше скріпленне реакції, найдошкульнійше відбив ся саме на українстві, котре тим легше й швидче тратило свої здобутки, що не були вони йому яко такому забезпечені правно. Се власне було в значній мірі причиною, що вже з самого початку, на другий день по маніфесті 17 жовтня, бачимо спроби обмежити Українців у користуванню навіть з тих полегкостей, які він признавав усім ніби горожанам російської держави. Незабезпеченість національних прав у сїм маніфесті була причиною, що нові „горожане“ відразу були поділені на горожан 1-го і 2-го розряду. До першого належали „руські“, а до 2-го „інородці“. Українці попали в данім разі до категорії інородців і заняли між ними становище найменш протегованих, а найбільш підозрілих. „Временныя правила“ що до преси й товариств, які унормовували нові права „даровані“ маніфестом, ставляли російську пресу й товариства в упривілейоване становище супроти всіх неросійських (коротший напр. речінець для реєстрації зголошених органів і організацій Губернськими Присутствами то що). Не вдоволяючи ся сим, власти взагалі старали ся чим можна шкодити Українцям під тою чи иншою притокою, чіпляючи ся до них коли не за те, то за инше.

„Времення правила“, не говорячи нічого про права для Українців, давали тим самим новну волю начальственному „усмотренію“ й енергічний адміністратор завсїгди міг толкувати їх на нашу некористь. Один напр. не хотїв пускати газети, другий не дозволяв товариств, третій дозволяв якесь товариство, але иньшого, або навіть філію того самого не хотїв дозволити. Вимівку, розумієть ся, все можна було знайти, але головний мотив усіх сих причінок був один — адже се українська часопись, українське товариство. Що се саме так, свідчать отсих кілька прикладів, які низше наводимо. Візьмім напр. часописі. У тім самім часі, коли скрізь по Росії без перешкоди виходили найліберальнїйші російські часописі (до соціал-демократичних і соц.-революційних включно) роблено перешкоди навіть далеко уміркованїйшим українським видавництвам. Зголошені кївськими Українцями щоденна газета „Громадське Слово“ й місячник „Нове Житте“ не були дозволені на тій підставі, що в предложеній губерньским властям програмі їх стояла — страшна річ! — автономія України! Генерал-губернатор заявив, що з програми сих видань він бачить, що вони „домагатимуть ся переміни теперішнього державного ладу Росії, утворення окремих автономних країв на окраїнах держави й перебудування її на федеративних основах, а також домагатимуть ся переходу землі на власність народу, які вчинки забороняють ся карним законом“. Таким чином адміністрація виключила з обговорення українською пресою найпекучїйші для українства справи, хоч російська преса могла тоді вільно про них дебатувати.

Правда, потім дозволено замість недозволених часописей газету „Громадська Думка“ і журнал „Нова Громада“, з програми котрих обачні видавці, аби уникнути заборони, усунули інкриміновані уступи, але всеж-таки перше число „Громадської Думки“ було сконфісковане, не зважаючи на те, що було уложене дуже обережно. Була се свого роду осторога, бо в нїм згадувало ся про українську автономію. Пізнійше „Громадська Думка“ була цілком заборонена (замість неї почала зго-

дом виходити „Рада“). В Одесі бачимо те саме. Спершу градоначальник відмовляв дозволу на українські газети взагалі, посилаючи ся на старі правила з 1876 р. офіційально не скасовані, а по виході першого числа укр. газети „Народня Справа“ спинив її на весь час, поки в Одесі воєнний стан, себто властиво на завсїгди. Так само спинено по виході вже нових правил і першу українську газету „Хлібороб“, видавану „явочним порядком“ у Лубнях, і т. д.

На ту саму самоволю доводило ся натикати ся й при заснованню товариств. Так, не дозволено „Товариство охорони могили Шевченка“, не дозволено „Просвіт“ у Полтаві й Лубнях, хоч вони вже й були по інших місцевостях на Україні, не дозволено „Просвіт“ на Київщині — в Черкасах і в Колодистому, ріднім селі покійного Василя Доманицького, хоч у самім Києві „Просвіта“ була дозволена, не дано також дозволу на філію київської „Української Книгарні“ в Умані, київській „Просвіті“ не дозволювано давати відчити по-за самим Києвом і т. д.

Варто запам'ятати мотиви, які подало Полтавське Губернське Присутствіє, не згоджуючи ся на зареєстрованне „Просвіт“, бо сі мотиви бачимо ми пізнійше, коли зі зміцненнем реакції цілком визначив ся антиукраїнський урядовий курс. Присутствіє відмовляло ся зареєструвати Просвіту, „маючи на увазі, що ті заходи, котрими товариство хоче впливати на народ, уважають ся в теперішні неспокійні часи дуже небезпечними, можуть викликати розрухи, а ще до того Малоросія становить собою частину однієї великої російської держави і про розбудження національної й політичної самосвідомости малоруського народу у сей час не може бути й мови“. Основателі подали скаргу на сю відмову до Сенату, але вона лежала під сукном аж до рішучого столипінського виступу проти українства, — коли, розумієть ся, полагоджено її відмовно.

Варто зазначити, що подібної тактики тримала ся адміністрація виключно супроти Українців — інші „інородці“ поза згаданими вище обмеженнями не стрічали в своїй діяльності таких перепон. Так само по мачушиному трактували ся й

існуючі вже укр. товариства й преса, котрим не вільно було робити або писати того, що дозволяло ся іншим инородчеським, не кажучи вже про чисто-російські часописі й організаціі. Спочатку сі утиски мотивували ся здебільшого не так боротьбою проти українського сепаратизму, як запобіганнем революційним розрухам і неспокоєм взагалі. Та, розумієть ся, річ не в мотивах — мотиви для російських властей не робили ніяких трудностей і в разі потреби вони орудували найбільш протилежащими мотивами.

Так, у той самий час, коли українські часописи й книжки, що друкують ся в Росії, не можуть користати з привілеїв, признаних російським, і підлягають обмеженням на рівні з іншими инородчеськими друками, до укр. творів, друкованих за кордоном, прикладають ся, навпаки, тіж обмеження, що й до творів у російській мові.

Робить ся се при помочи свідомо-чальшивого й безправного толковання нової таможенної (митної) умови з Австро-Угорщиною, що ввійшла в життє 1-го марта нов. ст. 1906 р. На підставі сеї умови з Австрії до Росії можуть іти без усякого податку (граничного мита) всі книжки, крім друкованих по російськи, оскільки, очевидно, їх пустить цензура; натомість від російських книжок (з виїмкою лише словарів чужих мов з паралельним рос. текстом) береть ся дуже високе мито — 17 рублів з пуда, себто по карбованцю за кільо, з посилок залізничих і поштових (крім посилок під опаскою, бандеролею, за які мита не платить ся). Таке високе мито на російські книжки толкувало ся потребою охоронити російську книжну торговлю від небажаної конкуренції не звязаних літературною конвенцією заграничних видавців. В дійсности чи не головну ролю відіграла тут задня гадка — спинити довіз українських книжок з Галичини й тим перешкодити культурному й політичному зближенню розділених кордоном українських земель. Та як би там ні було, але скоро умова ввійшла в силу, російські власти почали накладати мито й на укр. книжки, прикриваючи ся тим, що українська мова се не якась чужа мова, а наріче російської. Українські політики по обох боках кордону піднесли

протест перед своїми правительствами, в обороні своїх безправно порушених інтересів внесли скаргу до відповідних властей також і деякі видавничі фірми, як от Наукове Товариство ім. Шевченка й Укр.-р. видавничча Спілка, але з усіх цих заходів нічого не вийшло: російський уряд стояв далі на своїм, не стрічаючи зі сторони австрійського уряду належно-енергічного протесту. Се ще більше осмілило російські влади й вони зовсім перестали церемонити ся з відповідною постановою умови, накладаючи мито навіть на словарі, а то й на посилки під опаскою, не виключаючи часописей, що було вже цілковитим безправством. Підносячи удвоє ціну книжок, мито робило галицько-буковинські видання майже недоступними для широких кругів російської України. Пересилка-ж книжок під опаскою рівно-ж спинювала книжкову торгівлю, бо раз що годі було пересилати таким способом більшу кількість видань, а друге, опаскова пересилка також підносила ціну на яких 30—40 %, не забезпечуючи до того-ж частогусто й від мита.*

Таким чином крім суворої цензури, котра й без того не перепускала багатьох закордонних українських видань, поставили російські влади добрий кордон і на ті із них, які цензура не годна була заборонити. Супроти сього австрійським Українцям лишало ся хіба одно — перенести друк книжок на рос. Україну, щоб обминути мито. На сей шлях і ступили власне згадані вище „Укр.-р. вид. Спілка“ і „Товариство прихильників укр. літератури, науки і штуки“, друкуючи від того часу свої видання здебільшого у Києві. Але не всі видавництва могли се робити з тих, чи інших причин і тим самим обмежені були головню на свій, австрійський ринок.**

Та всі ці кривди й хитрощі були лише слабим проявом того, що принесла реакція. Незабаром настає прав-

* Докладний текст митної умови див. в статті проф. М. Грушевського, Новий кордон (ЛНВ. 1906, кн. V).

** Само собою розуміється, що з московських видань не brano мита, хоч — оскільки вони були в „чисто-русскомъ“ язичі — мито за них належало ся. Се ще один зайвий доказ політичного, а не економічного мотиву митної умови.

дивий антиукраїнський курс. Від половини 1907 р., особливо по розгоні 2-ої Думи, коли визначився твердий столичинський курс у внутрішній політиці й реакція почала що раз більше підносити голову, репресії проти українства стають на порядку деннім, сиплячи день за днем ніби з рогу достатків і набираючи характеру послідовної системи в міру того, як міжнародній горизонт почали вкривати зловісні хмари.

Підготовляючи ся тихцем до війни з Австро-Угорщиною, щоб помстити невдачі японської кампанії й сподіваною побідою над „гнилою“, „лоскутною“ наддунайською імперією до решти вбити революцію й зміцнити торжество чорної сотні, уряд з тим більшою підозрілістю й нехітю дивить ся на український рух і в себе вдома і за кордоном як на такий, що вдома загрожує „цілості й неподільності“ Росії, грозить їй розколом, надто небезпечним під час війни, а за кордоном — ворожою до царської Росії поставою стає навпоперек заборчим плянам царату. Особливо по анексії Босни й Герцеговини боротьба з українським „сепаратизмом“, охрещеним тепер „мазенинством“ і обявленим австрійською інтригою, прибирає форми правдивого хрестоносного походу. Закривають ся або обмежують ся в діяльності давнійше основані товариства, тим часом як нові не дозволяють ся; забороняють ся відчити, вистави й концерти — здебільшого зовсім невинні; святкуванням пам'яті великого Кобзаря знову підлягає заборонам, з котрих найбільчійше діткнула українське громадянство — заборона ювілейних обходів в 1911 і 1914 рр.; на пресу і взагалі видавництва сиплять ся карі й конфіскації, а автори й редактори нераз мусять скоштувати й тюрми; утиски за належність до укр. товариств, за передплачуванням укр. часописей і взагалі за участь в укр. руху роблять ся звичайним явищем, особливо серед людей, що так чи инакше залежні від начальства (учителі, священники, урядники); раз-по-раз доводить ся чути про арешти й турси за укр. діяльність, під час яких поліція робить правдиві погроми, забираючи всякі при тім укр. книжки. Спеціальну увагу звернено на шкільну молодіж, аби охоронити її від української „зарази“: школярям, особливо по середніх школах, суворо

забороняєть ся говорити по українськи, читати й передплачувати укр. книжки й часописі, ходити на укр. вистави й концерти і т. д., і т. д.

Зводить ся боротьба навіть з українськими вивісками, афішами й програмами, де часом навіть в примусовім російськїм текстї не дозволяєть ся уживати слова „український“ (театр, група чи що), а лиш офіціальний термін — малоросійський. Дійшло до того, що навіть сива шапка або синї шаравари стали предметом начальницької уваги яко небезпечні для цілости держави.

Низше ми наведемо кілька яскравїйших прикладів, а поки-що спинимо ся на тих урядових розпорядках, що викликали таку сумну практику українського життя, поставивши його буквально поза законом.

Першою ластівкою рішучого протиукраїнського курсу було рішення Сенату (1908 р.) з приводу скарги основників полтавської „Просвіти“ на незатвердження товариства Губернським Присутствієм. Сенат відкинув скаргу на тїй підставі, що мета Товариства — допомагати культурно-просвітному розвиткови української людности Полтавщини криє в собі сепаратистичні змагання й може привести до небезпечних наслідків. Сим рішенням Сенат не лише підтвердив думку Губернського Присутствія, а й вказав нїньшим адміністраторам провідну політичну лінію в українській справі, чим вони й поспішили покористувати ся.

Що се рішення не було випадкове, а висловлювало дійсний погляд високих урядових чинників на укр. рух, найкраще доводить обіжник міністерства внутрішніх справ з 20 січня 1910 р. В сїм циркулярї наказував Столипін губернаторам не дозволяти засновувати товариств „инородчеських, між ними українських і жидівських, незалежно від ставлених ними цілей“ з огляду „на незгідність з російськими державними завданнями творення товариств, які мають на метї вузькі національно-політичні цілі, бо обєднання на ґрунті таких національних інтересів веде до збільшення основ національної відокремлености й розбрату та може ви-

кликати наслідки, що загрожуватимуть громадському спокою і безпеці.

Вкінці наказувалося переглянути вже видані дозволи й ужити відповідні „міри“. Які наслідки потягнув сей наказ, можна собі представити. Переполюхана адміністрація кинулася ревно до роботи, щоб сповнити волю вищого начальства.

Але на сїм не скінчилося. В початку 1911 р. появилася ще одна декларація правительства в українській справі. Сталося се з такого приводу. Українці, що перебувають у Москві, задумали оснувати свій клуб „Українська Хата“ й подали в 1910 р. статут клубу на розгляд московського Губернського Присутствія, котре його прийняло до відома. Та градоначальник спротивився реєстрації й вніс протест на рішення Присутствія до Сенату. Міністерство вн. справ, згоджуючи ся з становищем градоначальника, вважало за відповідне піддержати його протест і з свого боку вдалося до Сенату з рапортом, у котрім вияснило свій погляд на українську справу.

„Хоча ближшою метою товариства і є матеріальна підмога, — поучував міністер вн. справ сенаторів, — але, очевидно, головними є тут культурні цілі. Тим часом така ціль з погляду російської державної влади видасться вельми небажаною й суперечить усім заходам, яких правительство уживає супроти колишньої України. Виходячи з того становища, що три головні галузі східного славянства, Велика, Біла і Мала Росія і походженням і мовою не можуть не складати одної цілості, наше правительство, почавши від 17-го століття, завсїгди боролось з рухом, відомим в наших часах під іменем українського, який уособлює в собі ідеї відродження давньої України й урядження малоруського краю на автономних, національно-територіяльних основах. По добровільнім злученню України з московською державою згаданий рух, не маючи під собою твердого ґрунту й історичних причин, утратив свою силу, уступаючи місце природному злиттю споріднених і близьких до себе Славян, і задержався лише серед окремих непримирених шарів малоруської людности. За

наших часів сепаратистичний рух почав наново зростати й піддержується головним чином із Австрії, Галичини. Впливови непримиренних сепаратистів, що перебувають у Львові, треба завдячувати помітно у нас від 1905 р. змагання творити товариства, котрі під покривкою культурно-просвітних цілей, може бути самі того не свідомі, причиняють ся до відродження українського сепаратистичного руху (товариства Просвіта, Громади й ин.). Національні й політичні змагання остільки тісно звязані з собою в українськiм руху, що розмежувати їх показується цілком неможливим, і в нашу державну задачу у всякім разі не може не входити усунення всіх подібних обставин, особливо штучних, серед цілком одноплемінних народностей. Тому, признаючи з погляду державних інтересів неможливим допустити утворення товариства „Українська Хата“, яке приймає програму зміцнення сепаратизму, міністер вн. справ уважає, що не годить ся дозволити на основанні в Москві товариства „Українська Хата“ яко такого, що змагає до здійснення вузько-національних цілей і тим загрожує суспільному ладові і безпечности“.*

Розуміється ся, Сенат згодив ся з міністерством. Се рішення не лиш умертвило „Укр. Хату“, а й поставило на краю могили й давнійше засновані й досі ще не закриті українські інституції.

Нарешті в 1912 році міністерство внутрішніх справ звеліло губернаторам укр. губерній зібрати й подати міністерству відомости про число всіх бібліотек з українськими книжками, про українські народні часописі, про громадські, просвітні, кооперативні й інші організації, в яких головною мовою є мова українська. Які цілі мало міністерство, видаючи сей обіжник, легко догадати ся: зібрані відомости потрібні були не лиш для інформації, а й передовсім для систематичнійшої боротьби з „українським рухом яко етапом малоруського сепаратизму“, як назвав українство один з його офіціальних гонителів.

* Оригінальний текст див. у статті проф. М. Грушевського, Фабрикація сепаратизма. ЛНВ. 1911, кн. 4.

Згідно з сим курсом складала ся й та практика українського життя, загальну характеристику котрої подали ми вище. Спинимо ся тепер коротенько на найбільш яскравих ілюстраціях сеї практики, як несла їх супротивна хвиля, не маючи ані змоги, ані заміру вичерпати всі факти проти-українського походу.

1907-й рік. Закрито чотири філії катеринодарської „Просвіти“, а незабаром її саму й решту її філій за „антиурядову діяльність“. — В червні тогож року розв'язано й „Просвіту“ в Кам'янці Под., але за півроку дозволено їй наново розпочати діяльність. — В Петербурзі заборонена часопись „Наша Дума“. — Спищена газета „Рідний Край“ у Полтаві. Друкарня Шіндлера, де друкувала ся ся часопись, запечатана. — В Харкові не може вийти з незалежних причин укр. робітнича газета „Воля“. — В кінці червня вбита ще в сповиточку українська газета „Буг“ у Холмі. Поліція, прийшовши в ночі з 28 на 29 червня до друкарні, забрала рукописи й розсипала вискладану вже частину 1-го числа газети. — Газета „Рада“ општрафована двічі на 400 р., „Слово“ на 100 р. — Скопфісована брошура М. Стасюка „Автономія України і розвиток продукційних сил“ й ин. — Не дозволено В. Науменкови зробити ряд відчитів про українське письменство, і т. д.

1908-й рік. Адміністрація не дає дозволу на збори „Просвіти“ в Новочеркаську. — Під час турсу в Житомирській семінарії скопфісовані всі знайдені укр. книжки, між иньшим евангеліє в укр. мові, брошура „Страшний ворог“ — про шкodu алькоголізму й ин. — В Полтаві заборонено укр. театральній трупі укр. афіші. — На провінції забороняють ся укр. вистави і вечериці, й таке иньше. Серед таких причінок в супроводі скажених нападів на українство чорносотенної преси минув цілий рік.

1909-й рік. В грудні закрита одеська „Просвіта“. — Не затверджена постанова полтавських губерньських земських зборів пожертвувати 500 рублів на закупню хутора яко

почесного дару від укр. громадянства для М. Лисенка. — Сконфісовано ряд укр. книжок, при чім один автор посаджений в тюрму, а другий позбавлений посади. — В укр. книгарні в Житомирі переведено ревізію, сконфісовано деякі укр. книжки й наложено на книгаря кару 100 руб. — Заборонено виставляти дитячу оперу М. Лисенко „Коза дереза“, пєсу Володського „На бідного Макара“, дозволену рївночасно для вистав по російськи, й ин. — Знята укр. вивїска з льокаля укр. студентської громади в Дорпатї. — Нагїнка на сиву шапку й вишивану сорочку в Полтаві й укр. убїр взагалї в Зїнькові, і т. д.

1910-й рік. В квітнї закрито київську „Просвіту“. — В серпнї укр. бібліотеку в с. Кобилянках на Холмщинї. — Розв'язано укр. студ. громаду в Томську. — Не дозволено „Просвіт“ в Никольську-Уссурійському і в с. Гуляй-Полї на Катеринославщинї. — Не дозволено відкрити в Київї споживче товариство „Крам“, а в Орїховї на Таврїї т-во „Труд“. — Не дозволена філія київської „Української Книгарні“ в Уманї. — Не затверджена ухвала київського земства дати 1500 рубл. на пам'ятник Шевченка в Київї. — Тижневник „Село“ оштрафовано на 500 р., „Раду“ на 50 р.; сконфісовано чотирі книжки „Лїт. Наук. Вістника“, — редакторів усіх сих часописей потягнуто до суду. — В Орїховї не дозволено видавати укр. часопись. — Київський і катеринославський губернатори видали таємний обїжник, аби почтові уряди не доручали селянам „Села“, київська і харківська шкільні округи заборонили виписувати в шкільні бібліотеки журнал „Наше Дїло“ і „Хлїбороб“, бо се наполовину українські журнали; „Рада“ заборонена для бібліотек залїзничих урядників. — Труси у Українцїв, при чїм забирано „Лїт. Наук. Вістник“, Історїю України Аркаса, укр. словарї, видавництва київ. „Просвіти“, „Часу“ й „Вїку“. — Укр. книжки викидають ся з шкільних бібліотек. — Директор гімназїї в Лебединї на Харківщинї заборонив ученикам говорити по українськи. — На краєвїй виставї в Катеринославі заборонено кобзарям співати укр. думи. —

Заборонена укр. вівіска на школі ім. Котляревського у Полтаві і т. д.

1911-й рік. Адміністрація забороняє святкувати 50-літню річницю смерти Шевченка (забороняють ся навіть панахиди по ньому). — Сконфісковано повні видання Кобзаря. — Закрита „Просвіта“ в Чернигові. — В Харкові не дозволено заснувати видавниче товариство ім. Б. Грінченка. — Општрафовано „Засїв“ трьома наворотами на 1.100 рубл., а „Раду“ на 300 рубл. — В Житомері й Катеринодарі не дозволено видавати укр. часописі. — Сконфісковано ряд книжок укр. журналів і багатьох інших укр. книг та брошур (між иншим декляматори „Розвага“ й „Досвітні Огні“, каптату Лисенка в честь Шевченка, то що). — Труси й забирання укр. книжок, навіть таких, як брошури Чикаленка про хліборобство, Королева Скотолічебник, то що (в Оріхові поліція дістала наказ при ревізіях „забирати все в укр. мові — легальне й нелегальне“). — Не дозволено відчитів про Сквороду, Марка Вовчка, Винниченка. — Заборонено виставляти укр. пєси М. Старицького „Чарівний Сон“ і Л. Черняхівської „Анній Клявдій“ і т. д.

1912-й рік. Закрито „Просвіти“ в Житомері (за „шкідливу діяльність“) і в с. Каменськїм. — Закрито укр. клуб у Києві за одержуванне американсько-української газети „Свобода“, перепусканой зрештою рос. цензурою. — Почтовим уридам наказано не видавати передилатникам-селянам газети „Засїв“. — В Миргороді ученикам гімназії заборонено говорити по українськи. — Позатим, як звичайно, труси й конфіскати укр. книжок, заборони укр. вистав, амфш, переслідування учителїв, священників, воєнкїв то що за передплачуванне або читанне укр. часописей. (В чигиринськїм пов. напр. свинцепо зі служби двох земськїх лікарок — Українку Свядковську й Лотиньку Зандерсон за передплачуванне „Ради“, на Полтавщинї перенесено о. Геращенко за укр. діяльність до колонії переселенців з Московщини і т. д.)

1913-й рік. Закрито укр. клуб в Одесі. — Катеринославській „Просвіті“ не дозволено відкрити на селах ряду філій, про які побивали ся самі селяне. — Не дозволено т-ва укр. художників у Києві, драмат. т-ва „Кобзарь“ в Одесі, то що. — В Золотоноші заборонено відчит про Шевченка, в Києві реферат в укр. клубі „Родина“ про „суть поступу“, в Одесі й Полтаві також не дозволено укр. відчитів. — І знов, як і в мин. році, труси (в Миргороді напр. шукано „австрійську партію“) й конфіскації укр. книжок, заборони вистав, навіть „Наталки Полтавки“ (в Златополі), „Ой, не ходи, Грицю“ то що, укр. вивісок, прапорців і т. д.

1914-й рік. Заборона столітнього ювілею уродин Шевченка на Україні. — Конфіскація видань „Кобзаря“ й звичайні утиски, як і попереднього року (на Кубанщині потрушено й арештовано кількох Українців як майбутніх українських гетьманів!).

Ми навмисне навели ряд усіх сих досить різних фактів, щоб показати навіч, в яких неможливих умовах довело ся жити й розвивати ся Українцям в останніх роках. А се-ж лише незначне звено з того ланцюгу більших утисків і дрібніших причіпок та уціпок, яким так густо облутав українство російський абсолютизм. Годі бо вичисляти всі подібні факти — ні місяця, ні змоги на се нема — навіть пильна щоденна хроніка укр. газет, звідки винотовано сі факти, не годна була зареєструвати на вічну пам'ять грядущому всіх прояв дикої самоволі реакційного режиму.

Відношення російського громадянства. Позицію уряду до Українців зміцняла ворожа постава рос. громадянства до української справи. В пореволюційних роках, як знаємо, остаточно виявило ся так зване російське національне „обличчя“ в результаті новішого суспільно-економічного розвитку Росії: на сцену виступив як діяльний політичний чинник войовничий російський імперіалізм, що мріяв про „Велику Росію“, про експанзію російської держави до теплого моря, а рівночасно про її „внутрішню“ експанзію, про розширення й зміцнення російськості — російської

національності, російської культури й російської велико-державної думки в середині самої Росії. Сей імперіалістичний настрій, що з вибухом світової війни обернув ся в правдивий шал, огорнув дуже широкі верстви російського громадянства, не виключаючи й радикальної її частини. Відношення його до пригноблених народностей круто зміняєть ся, бо, очевидно, лише їх коштом могла йти російська експанзія. Особливо різко зміняєть ся відношення до українства, розвиток котрого найсильніше підкопував сю експанзію. Тож не дивниця, що ліберальні імперіалісти в своїй українській політиці подають руку найгіршим обрусителям з поміж старого пазадництва, яке здобуло під час революції почесну назву „чорносотенства“. Активним виступам чорної сотні і її органів („Новое Время“, „Кіевлянинъ“ etc.), котрі що-раз завзятійше й нахабійше вдаються на Українців, накликаючи уряд до найбільш рішучих заходів проти нього, які лише в силі держави, вторують й їх ліберальні союзники. На чолі сього походу проти українства з боку лібералів стають такі признані провідники кадетів, як П. Струве й О. Погодін, котрі в цілім ряді статей (головно в газеті „Утро Россіи“, місячнику „Русская Мысль“ і „Московскомъ Ежедѣльникѣ“) починають проповідувати „культуру боротьбу“ з українським рухом. Поволі, в міру розвитку українства, починає витворювати ся атмосфера, яка нагадує собою польсько-українські відносини в Галичині, — атмосфера дружнього натиску різних російських партій і верств на спільного ворога — Українців. Російсько-українські відносини псують ся, що з особливою виразністю проявляєть ся між молодіжю, особливо шкільною. По вищих школах на ґрунті сих відносин повстають в останніх літах що-раз частійше сутички, викликувані звичайно національною нетолсранцією й агресивністю Росіян. Є се прообраз будучих відносин конституційної Росії до Українців, добра вказівка, чого можуть сподівати ся вони від російського лібералізму, на поміч котрого досі так багато рахували.

Що се дійсно проблематична поміч, свідчать спільні виступи ліберальних імперіалістів з урядом і його чорносотенною

гвардією не лиш у пресї, а й на інших полях політичного життя. Як відомо, ліберали взяли участь у всеславянській комедії, звісній під іменем „неославянського“ руху, зааранжованій урядом для оброблення славянського населення Австро-Угорщини на випадок війни. На конференціях і з'їздах неославянських, як знаємо, ворожо настроєних до Українців, котрі, до речі сказати, бойкотували сї зборища, бачимо поруч з ріжною масти домашніми й закордонними приятелями царизму й представників російського лібералізму:* беруть вони також участь і в агітаційних поїздках гр. Бобрінського по Галичині й Буковині, а також у звісних відвідинах російськими чорносотенцями галицьких московільських „мучеників“ під час процесу Бендасюка і Ко; в своїх виданнях виступають ворожо й проти закордонних Українців, боронячи московілів та стараючи ся реабілітувати їх в очах поступового російського громадянства, котре звпкло вважати сих „піонерів“ російської культури поза межами Росії за звичайних агентів рос. уряду і т. д.

Одночасно зростала боротьба з українством і чорносотєних кругів. Не вдоволяючи ся часописною кампанією й тайними доносами на Українців до властей, засновують російські націоналісти спеціальне товариство для боротьби з українським рухом. Невдовзі саме по анексії Босни й Герцєговини повстає в Кнїві в 1908 р. „Клубъ русскихъ націоналїстовъ“, що ставить своєю метою „культурно-громадську боротьбу з україн-

* Як російські, так і австрійські Українці офіціально відмовили ся брати участь в сій всеславянській комедії поруч з своїми гнобителями й неприхильниками. Терплячи саме від своїх славянських братів — Росіяні і Поляків, вони не мали причини виступати проти Австрії, де українство знайшло захист для свого розвитку, а зокрема проти Німців, від котрих ніколи не зазнавали утїти. Ся постава Українців дала, розуміть ся, чорносотєнцям зайву нагоду накинути ся на них з доносами й обвинуваченнями в австрофільстві, „зраді славянству“ і т. п., хоч пізнійше те саме „Новое Время“, котре вело перед в сих напастях, признало ся, що на відомім неославянськїм з'їзді у Празї 1908 р. „було умовлено, що віякого українського народу як окремої нації не існує.“ Розуміть ся, нам не треба було ждати аж на ревелаяції „Нов. Времени“, про се виразно свідчив уже сам характер і склад неославянських зборищ, на котрі, як відомо, запрошувано як офіціальных представників неїснуючого „русского“ народу в Австрії галицько-буковинських ренєтатів з московільського табору.

ським рухом і оборону підстав російської державности на Україні.“ Так означає завдання Клубу його статут, затверджений властями, — на ділі-ж се почесне завдання виконує Клуб при помочи тайних і явних доносів на українство, то подаючи відповідні меморіяли до центральних властей, то урядуючи по різних містах відчити про український рух і його небезпечність для російської держави. Вкупі з іншими подібними організаціями, заложеними давнйше (як от „Славянское Благотворительное Общество“ або „Галицко-русское Общество“, котре в сім часі закладає кілька своїх філій по різних містах Росії), що мали на меті по-за помічу славянським „братам“, спеціально галицько-буковинським „Росіянам“, і оброблюванням їх у російським дусі також боротьбу з українським рухом, „Клубъ русскихъ націоналистовъ“ починаєть ся велико до урядових переслідувань українства. Віп не минав нагоди, щоб не виступити проти Українців, а між иншим звернув свою увагу на культ Шевченка. Завдяки „Клубу“ не дійшло до основи „Товариства охорони могили Шевченка“, в 1910 р. „Клубъ“ скликав спеціальні збори для протесту перед начальством проти постанови памятника Шевченкови у Києві, він же-ж був причиною й заборони на Україні ювілейних обходів 50-ліття смерти великого Кобзаря (1911 р.) і 100-ліття його уродин (1914 р.), коли могилу Шевченка облягала поліція, щоб не допустити поклонників поета, і т. д. Сміло можна сказати, що як колись Юзефович і Ко були головними винуватцями ганебного закону 1876 р., так тепер їх сини по духу, об'єднані в „Клубі“, спричинили новійші репресії проти українства.

До речи сказати, одним із діяльних членів „Клубу“ був і відомий гонитель українства, С. Щоголев, головний цензор українських книжок і автор великого друкованого допосу на укр. рух, вихваленого між иншим і в „Русской Мысли“, органі П. Струве.*

Сей ріжносторонній, але однодушний похід проти українства не осягнув одначе своєї цілі — не спинив українського руху й не перестрашив його діячів. Навіази, він приніс па-

віть користь, бо вбивав серед Українців москвофільство й причиняв ся — особливо серед молодшого покоління — до самостійницької орієнтації. Читаючи в пресі вічні напасти на українство, вершком котрих були статті славнозвісного Меньшкова, що всі Українці без виїмки зрадники й сепаратисти, що навіть у найбільш лояльного й зовсім, здаєть ся, обрусілого „Малороса“ на дні душі таїть ся таки „мазепинець“;** стрічаючи ся на кождім ступні з урядовими переслідуваннями, що в останніх часах знайшли своє льогічне увінчання в розпорядженню куратора одеського шкільного округу не приймати на службу взагалі „Малоросів“; натикаючи ся на нетолеранцію й ворожнечу й серед поступового рос. громадянства, навіть найлояльнійші, найспокійніші, найбільш умірковані Українці мусіли глибоко застановляти ся над долею рідного краю й власним становищем, в наслідку чого у них будила ся національна думка, зростало почуття відрубности від Москалів. Серед молодшого покоління, як уже сказано, міцнійшала й поглиблювала ся через се самостійницька орієнтація. Ідеї сепаратизму від Росії вперше саме в сїм часі ставлять ся серйозно й знаходять прихильний відгук.

* „Праця“ п. Щоголева ввійшла в 1912 р. під заг. „Украинское движение какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма“. Се груба книжка (на 588 стор. вел. 8^о), в котрій по відповідно спрераванім нарсі історії укр. руху й його сучасного стану йде ціла програма ріжного роду „м'яръ прес'яченія п предупреденія“ для боротьби з українством. Книжка стрінула великі похвали в урядових сферах і була офіційально шпрена серед урядництва й духовенства на Україні. Заохочений сям автор незабаром видав її наново в значно скороченім розмірі, щоб зробити її, мовляв, приступнійшою для ширшої публіки. Та в багатьох випадках праця п. Щоголева не виправдала надії, яві покладали на неї її хвалителі від міністерства внутр. справ до п. Струве включно. Замість відштовхнути людей від злочинного „мазепинства“ відкрила вона очі багатьом із своїх примусових читачів, передтим часто цілком необізнаних з українською справою, й заставила їх зацікавити ся сею справою, а нераз і прихилити ся до неї.

** З уваги на велике агітаційне значіння в справі розбудження української свідомости серед широких кругів ріжного роду „Малоросів“ видали Українці у Кїві незадовго перед війною пару найбільш україножерних статей Меньшкова окремою брошурою.

Розвиток українства в часі реакції.

Отже українство розвивалося, не зважаючи на всі переслідування. Перейшовши в революційних часах з тісних гуртків „громад“ і конспіративних організацій в широкі круги населення й глибоко закорінивши ся в самій гущавині народній, воно набрало непереможної сили опору, о котру розбивали ся всі ворожі натиски. Воно зробило ся в сих часах надто нерозривною частиною політичного й економічного визволення української маси, щоб могло бути знищене. І як давніше все оживало воно з кожним вільнішим рухом, з кожним свіжішим подмухом у державі, так тепер і поготів не могло й не може воно загинути, бо народне визволення так чи инакше, раніше чи пізніше, а мусить прийти. Воно стоїть на порядку деннім і ніякі зусилля реакції не можуть його усунути.

Реакція, правда, встигла значно приборкати політичне життя на Україні — з його поверхні майже зникли політичні українські партії, але знищити взагалі українства вона задля згаданих вище причин не могла.

Позбавлене політичного самовияву воно з тим більшою силою проявило ся на інших полях — передовсім в області культурно-національній. Власне на пореволюційні часи припадає буйний розцвіт національно-українського життя в культурній і економічній області. Перейшовши від широких соціально-політичних змагань революційної доби знову до політичних буднів, воно з тим більшою увагою заходить ся коло своїх культурних справ, в сій області зужитковуючи набутий капітал енергії й нагромаджуючи тут нові національно-культурні вартости, творячи нові запаси національної свідомости, на сей раз ще глибшої, ще виразнішої, як передтим.

Укр. письменство і мистецтво. В сїм власне часі розцвітає, не зважаючи на урядові утиски, українська література. Зростає й кращає молода укр. преса, захоплюючи що раз більші круги інтелігенції й простолюду. Розвиваєть ся працями „Укр. Наукового Товариства у Києві“ наукова літе-

ратура. Повстає досить широка й гарна популярно-наукова література, котра багато причиняєть ся до поширення й зміцнення укр. самосвідомости. Тут маємо між иншим такі гарні річи, як „Історія України“ адмірала М. Аркаса, „Ілюстрована історія України“ М. Грушевського, „Історія українського письменства“ С. Єфремова, „Про автономію України“ М. Порша, автора численних статей і розвідок на сю тему в укр. часописах і „Записках“ Укр. Наукового Т-ва у Києві, й чимало инших. В області наукової літератури крім видань Укр. наукового Т-ва треба відмітити ще капітальний „Українсько-російський словарь“ Б. Грінченка, виданий у 4 томах ред. покійної „Київської Старини“. Рівночасно виходить ряд книжок, присвячених українознавству, в російській мові для інформовання про укр. справу в широкому значінню сього слова російської публіки й своїх же змосковщених земляків, передовсім з історії України — 3-є видання відомого „Очерка історіи укр. народа“ проф. М. Грушевського (1911 р., 2-е вид. 1906 р.), його ж „Ілюстрированная історія України“, огляд укр. історіографії і укр. історії в I-м томі великої укр. енциклопедії „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, Історія України О. Єфименкової (дві книжки — одна для інтелігенції й друга, коротша, в формі оповідань, для дітей), далі змістовний і всесторонній огляд цілости укр. справи під заг. „Украинскій вопросъ“, видан. ред. „Украинской Жизни“ (1914 р.), й ин., не згадуючи вже про цілий ряд присвячених українознавству статей і розвідок по різних російських видавництвах — наукових і загального характеру. Відмітимо також як курез появу чорносотенної історії України — проф. П. Ковалевського, бо вона також є свого роду знаком часу, виразним свідоцтвом глибокого зацікавлення українством в найріжнородніших кругах рос. громадянства.

В області красного письменства появляєть ся ряд нових молодих сил, — М. Филянський, Г. Чупринка, С. Черкасенко (П. Стах) і ин., а їх славні попередники — Л. Українка, М.

Кодоубинський і Вол. Винниченко виступають тепер у повнім розцвіті свого таланту, збогачуючи укр. белетристику творами великої художньої й громадської вартости. В сїм же періоді розвиваєть ся й українське мистецтво — малярство, різьбарство, архітектура й музика, де на зміну старих талантів приходять багато нових, що віщують дальший поступ на всіх полях рідної штуки: в малярстві Ів. і Мик. Бурячки, Ф. Красицький, М. Жук, В. Масляників, О. Новаківський, І. Северин, П. Холодний і ин., в архітектурі В. Кричевський (рівнож гарний маляр), в скульптурі М. Гаврилко, в музиці П. Синиця, Я. Степовий і К. Стеценко. Українське малярство спромогло ся вже й на власні вистави (у Києві в зимі 1911—1912 і в 1913 р. і в Полтаві в зимі 1913—1914 р.).

Великий поступ зробила в сїм часі й українська архітектура, що викликала велике зацікавлення серед укр. громадянства. На порядок денний виходить справа укр. національного стилю в будівництві. Пильно досліджуєть ся стара укр. архітектура, найбільш захована в старих укр. деревляних церквах у Галичині і рос. Україні (праці головню В. Щербаківського і К. Широцького), й роблять ся спроби утворення на її основі повітнього укр. архітектурного стилю. По щасливій спробі приложення сього стилю на практиці (будинок полтавського губернського земства по проєкту В. Кричевського), переведеній ще в попереднім періоді, повстають сливе по всій Україні численні будинки в укр. нац. стилю — приватні й громадські — в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі й цілий ряд народніх шкіл по селах (на Полтавщині — земські школи в лохвицькїм повіті, на Кубанщині, то що). Навіть в церковнім будівництві, де досі панував препоганий обовязковий синодальний стиль, зроблено вилім (церква в с. Плішнівці на Полтавщині на старо-український взір, коштом еп. Партенія).

Високо підносить ся також укр. театр. Перед веде тут славнозвісна театральна трупа під вмілою й досвідною орудою М. Садовського, яка грає тепер майже постійно в Києві. Унадок старих обмежень (заборони перекладів і пєс з інтелігентського життя й ин.) причинив ся до обновлення театального

репертуару й дав тим змогу укр. театрови вийти на широкий шлях європейського розвитку.

Кооперативний рух. Не обмежуючи ся просвітньо-літературною діяльністю, працюють Українці також на економічнім полі, головнo в кооперації, котра в сім часі, по упадку революції з її широкими соціально-економічними домаганнями, набирає великої ваги в очах громадянства не лише задля своєї безпосередньої користи для широких мас, а й як етап до кращого соціально-економічного ладу будучини й практична школа самопомочи й самоорганізації сих мас. Стиснена в політичнім життю реакцією самодіяльність громадянства з тим більшою увагою обертаєть ся до кооперації, шукаючи тут придоження своїх сил і енергії. Українці беруть діяльну участь в сім спілковім руху, змагаючи ся надати йому український характер, що їм здебільшого і вдаєть ся. Раз тому, що за сими змаганнями стояло само життє з його відмінними умовами й потребами української господарської практики й національна стихія самих спільників — укр. селянства й робітництва, — в великій мірі вже освідомлених національно і політично, а друге — сама ідея спільництва, кооперації не була чимсь новим на Україні. Ще від початку 90-их років завзято і невтомно ширить її відомий кооперативний діяч Микола Левитський, званий популярно „артільним батьком“ за те, що пропагував так звані трудові артілі (спілки). Довший час, як знаємо, його діяльність стрічала ся не лише з підозріннями й переслідуваннями уряду, котрий бояв ся, щоб артілі не стали розсадниками революції, а й з неприхильністю тих самих кругів громадянства, що тепер з цілою головою пірнули в кооперацію, — тоді була дуже поширена думка, що артілі саме з одного боку відвертатимуть народню увагу від революції, а з другого, не можучи спинити природного бігу економічного розвитку, не мають ніяких життєвих підстав, що отже пропагувати їх — річ шкідлива й реакційна як з політичного, так і економічного погляду. Та, не зраджуючи ся сим, М. Левитський далі вів своє корисне діло й чимало причинив ся до спопуляризування кооперативної ідеї. Його заходами по різних

місцях на Україні повстали численні трудові товариства — спілки хліборобські й ремісницькі, котрі мають безперечні заслуги в справі поширення ідей самодіяльності й самоорганізації серед широких народніх верств. Тепер кооперативний рух, заініційований Левитським, стає на ширший ґрунт і, стрічаючи гаряче спочуття та піддержку з боку громадянства, швидко розростає ся, захоплюючи різні сторони народнього життя. Засновують ся численні хліборобські, молочарські, кре-

Микола Левитський,
відомий кооперативний діяч,
„артільний батько“.

Василь Доманицький
— укр. письменник і один
з піонерів новітнього укр.
спілкового руху.

дитові й споживчі товариства з рядом товариських крамниць, то що.

Як широко пішов сей рух, видно з того, що перед війною самих споживчих товариств було у Київщині 900, на Поділля 600; сільсько-господарських кооператив було на Україні в 1913 р. 850, в тім 769 сільсько-госп. товариств (з чого на саму Полтавщину припадало 225) і 181 спілок (найбільше на Кубанщині).

На чолі української кооперації стас цілий ряд молодих діячів, між котрими годить ся згадати насамперед передчасно помершого Василя Доманицького, котрий багато для неї

прислужив ся. Разом з сею практичною діяльністю іде не менше жива літературна. Справа української кооперації, її основ і завдань, пильно обговорюєть ся цілою укр. пресою (статті і брошури В. Доманицького, А. Жука, М. Порша, В. Садовського, М. Стасюка й ин.), повстають навіть спеціальні укр. кооперативні часописі й товариства, що ставляють своєю метою пропаганду кооперації на Україні й провадження її в українським дусі („Наша Кооперація“).

На кооперативних з'їздах обстоюють ся укр. домагання, напр. на з'їзді в Києві 1909 р. селяне домагали ся укр. кооперативних часописей, на з'їзді в Житомирі 1913 р. виставляло ся домагання, щоб кооперативні інструктори робили свої виклади по українськи, і т. д. На місцях кооперативи дуже починають ся до зросту укр. національної свідомости, бо провадять їх здебільшого свідомі селяне-Українці, а наглядають і керують ними земські інструктори, також у більшій части свідомі Українці, які ширять укр. думку, укр. книжку, укр. часописи й привчають населення цінити своє рідне й працювати для здійснення укр. ідеалів.

Наслідком сього, в міру свого розвитку, кооперація на Україні набирає що-раз більше українського характеру й змагає до повної самостійности й незалежности від російської. Се змагання дуже яскраво виявило ся під час всеросійського кооперативного з'їзду у Києві в початку серпня 1913 р., де різко зіткнули ся між собою Українці, що обстоювали автономність кооперативного руху на Україні, й Росіяне, які стояли за scentралізованнем кооперативної справи в цілій державі. Правда, Українцям на сей раз ще не вдало ся досягнути свого, але вже сам факт енергічного й рішучого зазначення укр. позиції багато значив, свідчучи як найкраще про дійсні тенденції розвитку укр. кооперації в напрямі „украєвлення“, що рівнозначне з її усамостійненнем. Для пропаганди укр. кооперативної ідеї і взагалі укр. національної думки сей з'їзд мав взагалі дуже велику вагу.

Так отже і в економічній області стають Українці нарешті на твердий національний ґрунт, ідучи за прикладом своїх братів

у Галичині. Безперечно, як би не поліційні умови політичного життя у Росії, рос. Українці могли-б уже досі похвалити ся своїми власними кооперативними союзами, своїми банками, асекураційними товариствами, то що.

Публичні виступи Українців. Розвиваючи ся українське житте, розуміеть ся, раз-по-раз обявляло ся й на-зверх у цілім ряді публичних виступів, котрі свідчили, що українство живе й розростаєть ся, не зважаючи на всі утиски.

З нагоди, напр., обох ювілейних річниць Шевченка різні громадські інституції на Україні вшановують память великого Кобзаря, закладаючи школи, засновуючи стипендії його іменни, називаючи улиці і площі по містах і селах його іменем, вивішуючи його портрети у залах засідань, асигновуючи гроші на його пам'ятник у Києві, на що, до речі сказати, спеціальний Комітет у Києві зібрав понад сто тисяч рублів, головно з дрібних датків, то що. Не всі сі постанови вдавало ся перевести в житте через заборони з боку уряду, як рівно-ж з тої самої причини не можна було на Україні урядити обходів великих роковин у тих розмірах, на які заслуговувала память поета та які хотіли надати сим обходам громадські інституції й приватні українські організації, але вже те, що зробило ся, було вимовним свідоцтвом сили й розросту укр. ідеї.

Крім Шевченка шанувало укр. громадянство подібним способом і інших українських діячів — історичних і новітніх (Котляревського, Квітку-Основ'яненка, то що). На сім місці годить ся згадати напр. про 75-літню річницю смерти батька нового укр. письменства, дуже бучно, при піднесенім настрою учасників відсвятковану в падолисті 1913 р. у Полтаві.

Позатим Українці дальше виставляють в земських і міських самоуправах старі домагання українізації шкільництва на Україні. Сі-ж домагання, як і давнійше, виставляють ся й на численних так зв. „учительських курсах“ для учителів народніх шкіл, уряджуваних з року на рік по всій Україні під час вакацій земствами. На сих літніх курсах учителі домагають ся для себе викладів з укр. історії, літератури й мови, улаштовують вистави укр. підручників і взагалі укр. популяр-

них книжок та книжок для дітей й продажу всяких українських видань, збирають жертви на пам'ятник Шевченкови, посилають телеграми парламентському представництву галицьких Українців, витаючи його заходи коло заложення укр. університету у Львові, то що. Відмітимо тут ще петицію учнів подільської духовної семинарії в справі заведення в семинарії катедр укр. історії і літератури (1911 р.). Українська справа порушувалася в сім часі також на всяких з'їздах, як от 1912 р. на з'їзді жіночої освіти в Петербурзі, 1913 р. на всеросійським сільсько-господарським з'їзді у Києві, на епідеміологічному з'їзді, на агрономічному з'їзді у Вінниці, а вкінці на всеросійським з'їзді вчителів у Петербурзі, котрий тривав від 23. XII. 1913 до 3. I. 1914 р. і на котрім Українці дуже рішучо заманіфестували своє становище, чим страшенно переполохали урядові круги й віддану їм пресу, яка вдарила на гвалт, розписуючи ся про укр. небезпеку. Про укр. виступи на кооперативних з'їздах була мова вище. Всі ці виступи вимагали неабиякої горожанської відваги, бо ініціаторів їх і учасників не минала кара з боку уряду. За виступи, напр., на учительських курсах і на останнім просвітнім з'їзді в Петербурзі цілий ряд учителів Українців втратив посади з заборону вступати взагалі на яку-будь державну чи земську службу.

Приводом до укр. маніфестацій служили також похорони видатних укр. діячів і письменників, як от у 1910 р. Б. Грінченка, В. Доманицького, Л. Мацієвича, М. Кропивницького, О. Юркевича, в 1912 р. М. Лисенка, в 1913 р. М. Коцюбинського і Лесі Українки. Особливо похорони М. Лисенка мали дуже імпозантний характер, обернувши ся в велику укр. маніфестацію, котра напсувала багато крові адміністрації.

Глибоке вражіння зробив також виступ свідомого укр. селянства в 1913 р. з приводу безсоромних слів предсідателя Держ. Думи „землячка“ Родзянка, котрий під час української дебати в Думі відважив ся й собі кинути камінець на українство, заявивши, що бущім-то української літературної мови селяне не розуміють й воліють книжки у російській мові, й як на доказ послав ся на той „факт“, що свого часу катеринослав-

ські селяне ніби-то неприхильно поставили ся до виданого Катериносл. земством укр. перекладу маніфесту 17-го жовтня. У відповідь на сю брехню селяне з чотирьох повітів Катеринославщини (Катериносл., новомоск., олександрівського і павлоград.) подали в Думу протест, підписаний 1790 люда, в котрім рішучо збивали сю брехню, заявляючи, що укр. селянство на рівні з иншими шарами укр. громадянства твердо й рішучо стоїть за волю й права рідного краю, та жадаючи сповнення всіх укр. домагань до автономії України включно.

А вже наймогутнійше свідчили про силу й життєвість українства відомі голосні події на Україні в лютім (ст. ст.) 1914 р., коли з приводу заборони Шевченкового ювілею вперше вийшло українство на улицю, щоб відкрито, перед цілим світом запротестувати проти нечуваного чужинецького гнету. Пару днів тягли ся величезні демонстрації в Києві, в котрих взяли участь тисячі народу, особливо молодіжи й робітництва. Величезні маси народу йшли в поході, співаючи укр. національні пісні й підносячи ворожі оклики проти уряду. Тоді-то вперше голосно пролунало давнє гасло — „Геть з Росією!“ Наполоханий уряд вислав на демонстрантів військо, козаків і поліцію, змобілізував навіть чорну сотню на чолі з відомим „студентом Голубевим“, але, не вважаючи на криваві сутички й арешти, заворушення не скінчили ся того самого дня (25 II) — демонстрації відбували ся й на другий день (26 II ст. ст.). Зробили вони величезне вражіннє й голосною луною відбили ся по всій Україні, скрізь гартуючи духа й підносячи свідомість. В менших розмірах відбули ся подібні демонстрації також у Харкові й Катеринославі.

Українці польської культури. Сей всесторонній розвиток українства захопив собою також спольщених Українців римо-католицької віри, що живуть на правобережній Україні. Серед них що раз живійше починає будити ся національна думка й свідомість. Давнійше, поки укр. рух був слабший, почуттє приналежности до укр. нації серед наших спольщених земляків не могло бути дуже глибоке. Воно звичайно не йшло далі інстинктивного привязання до рідного краю, стихійної лю-

бови до його природи й люду. За глухих часів Миколи I-го, коли народ стогнав у панщині, а всякий вільнійший рух був неможливий, ся природна любов виливала ся в ті самі форми українофільства, що й серед змосковлених Українців на лівім березі, лише се було українофільство в польській національній одежі, а не російській. Поза літературним українофільством сей природний потяг до свого й протест проти всевладного абсолютизму виявляли ся на практиці часто-густо в карикатурних формах так зв. „балагульства“, яке що до своєї суті зовсім відповідало лівобережному „мочемордію“, широко званому у нас з біографії Шевченка.

Пізнійше, коли настали вільнійші часи й прийшло до скасування кріпацтва, — на Лівобережжю укр. рух виступив, як уже згадувано вище, у формі народництва, а на Правобережжю — хлопоманства. Реакція 80 і 90-их років приглушила одначе сей природний розвиток українства серед спольщеної інтелігенції Правобережжя й доперва в наших часах знову прокинуло ся воно серед неї, на сей раз з далеко більшою силою і в цілком модерній формі. Відновлює традиції Антоновича, Рильського, Свенціцького й ин. хлопоманів 60—70 рр. гурт молодих діячів на чолі з покійним Богданом Ярошевським і молодим талановитим укр. істориком Вячеславом Липинським. Вони в заснованім 1909 р. тижневнику „Przegląd Krajoowy“ пригадують своїм спольщеним землякам їх українське походження, відкликують ся до памяти їх предків, що були вірними синами рідного краю, знайомлять їх з розвитком укр. руху й успіхами його й будять тим серед них приспану національну свідомість. Рівночасно озивають ся вони й до Поляків, що живуть на Правобережжю, щоб вони не нехтували народу, серед котрого і коштом котрого живуть, і йшли за одно з його синами в ім'я добра спільного краю. Не вважаючи на заїлий опір, який ставили сій пропаганді польські шовіністи, що й досі не відвикли вважати правобережню Україну за нероздільну часть колишньої історичної Польщі, справа національного відродження спольщених Українців, чи краще сказати Українців польської куль-

тури, хутко пішла наперед. Завдячувати се мусимо головню невисипущій енергії В. Липинського, котрий крім статей в „Przegl. Kraјow-im“ і особистого впливу багато зробив для повороту своїх земляків до рідного народу своїми талановитими історичними працями, в яких розкривав укр. походженне правобережної шляхти й її участь в діях України*

Взаємини з австрійською Україною. Від часів революції зносини з австрійською Україною стають щораз ширшими й міцнішими. Вільнійше йде на російську Україну укр. закордонна книжка й часопись, не зважаючи на всякі цензурні й митні перешкоди, частійшими стають відвідини рос. Українцями Галичини й Буковини і, навідворот, закордонні земляки частійше навідують ся на рос. Україну. Разом з тим і обмін ідей між обома розділеними кордоном частками укр. території відбуваєть ся нормальнійше й швидче, як колись. Сприяє сьому й та обставина, що тепер відкрила ся змога спільної участі всіх українських літературних сил, незалежно від політичного кордону, в австрійсько-українських і російсько-українських видавництвах. Наслідком сього певниною зростає серед рос. Українців зацікавлення справами закордонної України. З колишніх тісних гуртків переходить воно тепер у широкі круги громадянства, котре з глибоким інтересом стежить за життям і розвитком закордонних братів. Виявляєть ся се заінтересованне з численних відгуків рос. Українців на події по той бік історичної прірви. І чим далі, то з усе більшою силою відгукуєть ся рос. Україна на сї події. Зацікавлення сього не зменшувала й та обставина, що й на рос. Україні настала сяка-така змога національного розвитку й українське життя починає тут щораз більше скуплювати ся коло свого старого природного історичного центру — матери городів українських, золотоговерхого Київа. Правда, в культурнім життю Львів, який від 1876 року аж до революції був свого роду всеукраїнським огнищем, сходить уже на другий плян,

* Книжки: *Szlachta na Ukrainie* (Львів 1909) і особливо „*Z dziejów Ukrainy*“ (Львів 1912).

але все ж таки він не тратить свого великого морального значіння для рос. України, яє столиця українського Пемонту, в котрім українське життє має свій захист, може свобідно й нестримно розвивати ся в умовах вільного конституційного ладу, далеко поза межами, доступними для „досягнення“ ворожого українству російського царизму. В міру розвитку реакції в Росії, а вкупі з тим плянового антиукраїнського курсу, галицько-буковинський захисток цілком природно набирає ще більшого значіння для цілокупности українського життя, особливо значіння політичного. Царизм з свого боку не міг очевидно не опіювати сього значіння австрійської України для України російської. Завсїгди споглядаючи зизим оком на укр. Пемонт, починає він тепер не на жарт готувати ся, щоб відбити у Австрії сей закуток укр. землі й здавити тут „мазинське гніздо“, аби воно, мовляв, не затроювало, як висловлювали ся російські націоналісти, рос. України.

Тим більшої ваги супроти того набирав для рос. Українців сей „невозсоєдинений“ ще український оазис, звідки на цілу рос. Україну розходили ся паруси вільного укр. життя. І рос. Українці, що завсїгдн з піетизмом ставили ся до закордонного притулку, й тепер не минали нагоди, щоб не засвідчити перед своїми австрійськими земляками, як вони цїнять їх роботу, й по змозі брали в сій роботі таку чи иншу участь.

Так, беруть вони, напр., участь в Просвітнім Конгресі, урядженім в 1909 р. товариством „Просвіта“ у Львові з нагоди 40-літнього ювілею свого основання, відвідують укр. виставу в Стрию, приїзять на збори Наукового Товариства ім. Шевченка, то що, а при сій нагоді приглядають ся на місці успіхам закордонних земляків на полі їх культурного й економічного життя. Розумієть ся, найбільше рухливою під сим оглядом була молодіж вищих шкіл, котра в останніх літах часто уряджувала подорожі по Галичині й Буковині, приїздючи сюди то на всеукраїнські зїзди молодіжи вищих шкіл, скликувані у Львові в 1909 і 1912 рр., то на січові свята, особливо на славний січово-сокільський здвиг у 1914 р. в пам'ять столітніх роковин народження великого Кобзаря, то що.

Надто цікавили ся в широких кругах рос. України шкільними справами закордонних братів, з захопленням стежучи за їх невсипущою діяльністю на полі приватного шкільництва, а особливо за заходами коло основання укр. університету у Львові. Боротьба укр. студентів за свої права на львівським університеті завжди знаходила гаряче-спочутливий відгук на рос. Україні. Події 1910 р. на університеті, що скінчили ся смертю укр. студента А. Коцка, викликали у нас глибоке обурення проти польських шовіністів, а за те радісною луною відбив ся в 1911 р. по всій широкій Україні відомий апель сивоволосого австрійського Монарха до галицьких Українців, у котрім заповідало ся сповнення заповітної мрії всіх Українців — заснування в найблизшій часі окремого українського університету.

Дуже яскраво виявляють почуття рос. Українців, викликані сим покликом, ті численні телеграми, які посивали ся з рос. України на імя Українського Клубу в австрійським парламенті. І пізнійше при кожній нагоді вважали рос. Українці за святий обовязок піддержувати з свого боку заходи галицько-українських політиків в університетській справі, чим виразно зазначали, яку велику вагу має самостійний укр. університет у Львові для цілої соборної України.

Але — і се річ не меншої ваги — починають рос. Українці в останніх часах також на ділі користати з рідного шкільництва за кордоном, посилаючи туди на науку своїх дітей (здебільшого до приватної укр. гімназії в Рогатині, де перед війною вчило ся вже чимало хлопців з рос. України).

Так, не зважаючи на всі перешкоди, міцїшала взаїмна звязь між розділеними кордоном українськими землями.

Українська справа в Думі. Всі сі факти, вимовно свідчучи про життєву силу українства, про його глибоке коріння серед найрізнійших суспільних шарів на Україні, примушували й рос. громадянство та політичні сфери так чи инакше з ним числити ся. Перейти мовчки повз нього, як давнійше годі було, годі було поминути його зневажливо як якусь *quantité negligible*. Тим треба пояснити, що українська справа вири-

нала час від часу і в 3-й та 4-й Думах, не зважаючи на відсутність в них українського представництва.

Деякі депутати з України, числячи ся з сим розвитком укр. руху, а часто й під безпосереднім натиском з укр. кірув вважали за свій обовязок заступати ся бодай за мінімальні укр. потреби. Такою потребою була передовсім українізація початкового народнього шкільництва і от уже в самих початках своєї діяльности доведо ся третій Думі заняти ся сею справою. В марті 1908 р. 37 послів внесло на розгляд Думи законопроект „про користанне укр. мовою в початкових школах місцевостей з українською людністю.“ Проти сього законопроекту рішучо виступила чорна сотня, як у Думі, так і поза нею, — перестрашений сим внеском київський „Клубъ русскихъ націоналистовъ“ скликав спеціальні збори й ухвалив бороти ся проти переведення законопроекту в життє, „стаючи на сторожі політичних і культурних інтересів єдности російського народу.“ Законопроекти, очевидно, не судило ся побачити світ — його передано в шкільну комісію Думи, в нетрах котрої він і загинув.

Але в падолисті і грудні 1909 р. українська справа знову привувала до себе увагу, як повної Думи, так і її комісії. На сей раз виринула вона підчас дискусії про те, якою мовою мають послугувати ся судді. Проф. І. Лучицький, кадетський посол з українськими симпатіями, домагав ся українського судоводства на Україні. Се домаганне викликало пристрасні дебати й по бурливім засіданню чорносотенна більшість його з тріумфом провалила. В 1911 р. упять говорено в Думі про українську справу з приводу внеску деяких депутатів про вшануванне памяти Шевченка з нагоди 50-ліття його смерти. Варто відмітити, що сей внесок підтримували й деякі праві депутати з України, як от Полтавець Пиляпенко. І сей внесок також упав, при чім чорна сотня різко виступила проти українства, домагаючи ся для нього всілякого роду скорпіонів. „Малороси — наші вороги“ кричав Марков 2-й, а йому вторував Тімошкін, домагаючи ся заборони по бібліотеках творів Шевченка яко революційних. Та в 1913 р. знов прийшло до дебат в укр.

справі. Виникли вони з приводу бюджетних дебат, які заняли цілих 26 днів (від 10. V до 12. VI ст. ст.), спочатку при загальній дискусії над бюджетом, а далі при обговоренню бюджету міністерства внутрішніх справ. Говорячи з приводу бюджету про внутрішню політику уряду й гостро критикуючи її, бесідники з опозиції порушили й укр. справу на доказ того безправства й самоволі, яких допускав ся уряд у своїй політиці. З сього розвинула ся жива й гаряча дискусія про український рух взагалі, про його силу, значінне, природність і таке инше, в котрій виступали найвидатніші бесідники з опозиції (кадети А. Шингарьов, П. Мілюков, А. Александров й ин., трудовики А. Керенский, В. Дзюбінский, соц.-демократи Г. Петровский і А. Бурянів), домагаючи ся для Українців свободи їх національного розвитку, при чім проф. С. Іванов, кадетський посол від Київа, обстоював укр. катедри на університетах, а Керенский підносив справу автономії України. Очевидно чорна сотня рішучо виступила проти всяких уступок Українцям. При сій саме okazji забрав слово й голова Думи Родзянко, щоб і собі дзюгнути українство, але як уже ми вище згадували, сей його виступ скінчив ся повною компромітацією, як його власною, так і всеї чорносотенної братії, котру хотів він піддержати своїм авторитетом.

Другий раз порушив укр. справу в осени 1913 р. член Д. Думи, єпископ енисейський і краснопоярський Никоц, що був свого часу вікарним єпископом на Поділля, своїм законопроектом про українську мову в народній школі та укр. культурні товариства. В 1914 р. знову вивязалась в Думі гаряча українська дискусія з приводу інтелепеляції в справі заборони Шевченкових свят у Київі і взагалі на Україні, внесеної деякими поступовими послами (11. II ст. ст.). І на сей раз дебата тревала довго й була дуже пристрасна. В ній з боку опозиції виступали майже всі згадані вище бесідники, різко критикуючи поступуванне уряду. Чорна сотня з Шурпшкєвичем на чолі, розумієть ся, боронила се поступуванне, але — річ характеристична — на уряд напали й деякі з правих послів з України. Відхрешуючи ся всіма силами від сенаратизму,

вони одначе рішучо протестували проти заборон. Серед них треба згадати особливо гр. Капніста 2-го, потомка Василя Капніста, котрий заборону святкування Шевченкового ювілею назвав образою для цілої України.

Політичне життя й партії. Реакція брутально здавила політичне життя в державі. Протягом 1907—1908 рр. при помочи нечуваних політичних процесів, що часто кінчалися каторгою й „столипінським галстуком“, чи то пак, кажучи просто, петлею, при помочи провокації й безоглядної адміністраційної самоволі розторощено революційні організації, недобитки котрих мусіли знову ховати ся в підземелле або тікати за кордон. Українці при сїм потерпіли найбільше, бо раз активних партійних людей у них було менше, отже легше було з ними справити ся, а друге — вони мусіли прийняти подвійний удар, бо взагалі ціле українство яко таке, а не лише його революційні елементи, опинило ся поза правом. Тож нема чого дивувати ся, що в підземелле мусіли сховати ся не лише укр. соц.-демократи чи соц.-революціонери, а й далекі від революції демократи — відкрито, як політична партія, не могли виступати й вони, навіть остільки, оскільки було се можливо рівнорядній їм рос. кадетській партії. Зміна виборчого закону до Думи, підкошуючи виборчі права демократії, — селянства й козаків, — на котрій опирало ся українство, відняла у Українців навіть думську трибуну, так що вони опинили ся *de facto* в ще гіршім становищі, ніж російські трудовики або еседеки.

Організації укр. революційних партій здебільшого розбито, — ті, що полишили ся ще, втратили звязь між собою, бо центральні партійні інституції або підупали, або були знищені. Укр. демократ-радикали, хоч не понесли таких страт, позбавлені були одначе свободи рухів і також не могли, як давнїйше, користати з своєї організаційної звязи. А в тім і їхні місцеві організації в умовах суворого поліційного режиму розсипали ся, втратили свій недавній характер партійних організацій і зійшли знову на колишні „громади“.

Такий загальний стан внутрішньо-партійного життя всіх укр. партій вкупі з неможливими поліційними відносинами

викликав потребу зовсім іншої організаційної формації, котра б перейняла на себе керму біжучої української політики в Росії.

Така нова організація й повстала, скоро лише минув перший натиск реакції. Се був так зв. „Туп“, себто Т. У. П. чи „Товариство Українських Поступовців“, у котрім об'єдналися всі живі й політично-активні сили українського громадянства. Увійшли в нього в переважній частині недавні члени укр. дем.-рад. партії, але се не була чисто-партійна організація сеї партії, а свого роду союз різнонартіїних поступових Українців, які об'єдналися на загальній платформі для оборони спільних національних, політичних і культурних домагань. До „Ту́па“ прилучилися й деякі бувші укр. соціал-демократи й радикали чи краще народні соціалісти в українській одежі.

Крім потреби принатурити ся до нового режиму сприяв сій коаліції також сильний національно-психологічний момент. Українському громадянству, котре в сих роках значно зросло в своїй кількості (не тільки через приплив молодих сил, що рік за роком збогачували ряди укр. патріотів, а й через навертання до українства багатьох зросійщених Українців, що кидали російські шереги й переходили на український бік) і зміцніло в своїй свідомості, довелося під національним оглядом багато пережити й передумати. Під впливом поглядових лекцій життя відбулася в його середині велика переоцінка всіх цінностей, яка в своїй еволюції велико заважила й на взаємних відносинах українських партій, уможлививши їх сильну роботу. Українське громадянство побачило, що воно мусить здати ся на свої власні сили, шукати опертя виключно в собі самім, в розвитку власної самодіяльності та в самоорганізації. Вибух російського націоналізму, що викрив національне обличчя навіть у найбільш поступових Росіян, спільний виступ майже цілого рос. громадянства проти „укр. небезпеки“, вороже відношення його до найменших укр. домагань, утворив саме той психологічний момент, котрий, улекшивши взаємне порозуміння між укр. партійними елементами,

уможливив заснування Тов. Укр. Поступовців, яке ставляло своєю метою спільну працю над виборенням для українства прав у Росії й обстоювання та оборону існуючих уже укр. придбань.

В політичній боротьбі шукав собі „Туп“ союзників між созвучними елементами інших народностей. Не покладаючи ся вже сліпо, як і ціле укр. громадянство, на поміч рос. лібералізму й числячи в кінцевім висліді виключно на сили самого укр. громадянства, „Туп“ не міг одначе в своїй легальній політичній роботі повертати ся спиною до тих російських груп, порозумінне з котрими в біжучих справах було можливе. З огляду на те, що головний склад Товариства Укр. Пост. творили укр. демократ-радикали, ті звязки й відносини, які давнійше лучили укр. демократію з російською кадетською партією, zostали ся і в Товариства. Вони почасти навіть зміцніли, бо за сей час місцеві кадетські організації на Україні, котрі в великій часті складали ся з зросійщених Українців, встигли значно пересякнути українськими симпатіями й нераз дуже рішучо обстоювали ті домагання, які виставляв „Туп“. Тае свого часу ківський комітет кадетської партії заявив своїй централі, що виступить з партії, коли та відмовить ся піддержувати Українців.

В 1912 р. відбув ся з'їзд мужів довіря „Тупа“ з різних місцевостей України, на котрім вироблено програму укр. домагань від кандидатів до IV-ої Думи. Поза політичними вимогами загального характеру „Туп“ домагав ся від сих кандидатів що найменше обстоювання: 1. українзації народнього шкільництва, 2. заведення по середніх і вищих школах на Україні укр. мови, літератури й історії як обовязкових предметів, 3. допущення укр. мови в церкві, суді й по всіх громадських установах на Україні й уживання чиновниками укр. мови в зносинах з укр. сторонами й 4. скасування мита на закордонні укр. книжки. „Туп“ закликав укр. громадянство брати активну участь в виборах спільно з поступовими партіями інших народностей, піддержуючи їх виборців лише в тім випадку, коли вони пристануть на сю укр. виборчу

платформу, в разі-ж їх відмови українські виборці мали-б виступати на виборах самостійно, незалежно від того, чи буде надія провести в Думу своїх кандидатів.* Так і стало ся, причім у Харкові укр. виборці виступали самостійно, голосуючи лише на укр. кандидатів.

Поza сим проводом у внутрішнім політичним життю на російським групті, поклав „Тун“ дуже великі заслуги в культурнім життю. Слыве вся легальна українська робота — літературна, економічна, то що йшла здебільшого під його проводом. В ній також всі українські сили виступали одностайно, гуртуючи ся разом на широкій основі національного відродження й працюючи на всіх полях укр. життя в ім'я спільних ідеалів.

В сій спільній роботі брали участь також, як уже згадувано, й члени УСДРП., встигши в сім часі під впливом загальної еволюції укр. громадянства значно позбути ся колишнього доктринерства й партійної нетолеранції, тим більше, що розбита реакцією організація партії лише поволі відроджувала ся. Початки сього відродження припадають на літо 1909 р., коли за почином одної частини укр. соціалдемократичної еміграції відбула ся у Львові партійна конференція, на котру завдяки матеріальній підмозі пов. Л. Мацієвича прибули також представники деяких партійних груп з рос. України. В результаті сеї конференції почала виходити часопись „Праця“, котра поставила на порядок денний відновлення партійного життя відповідно до умов часу. Противна група так зв. ортодоксів виступила згодом (в 1910 р.) з своїм органом „Робітниця“, почім став виходити „Наш Голос“, котрий старав ся поєднати обидві течії (1910—1911 р.). Разом з тим пішли сироби відновлення партійних організацій на Україні, котрі ще не встигли дійти до кінця. Одиноким поки що позитивним результатом сих змагань було заложення у Києві легального марксієвського видавництва „Дзвін“ (1913 р.), котре розвинуло

* Ся платформа оголошена у Лїт. Наук. Вісти. 1912, кн. 5, див. ст. 377—378.

досить інтензивну видавничу діяльність (місячник „Дзвін“ і окремі книжки й брошури різного змісту). Група „Дзвону“, подібно Т. У. П., стояла на ґрунті діяльності в межах Росії, звязуючи осягнення практичних домагань укр. пролетаріату з перебудовою сеї „тюрми народів“ на демократичних основах.

Рівночасно з щораз більшою силою будить ся на Україні самостійницька думка. Розбуджена національна свідомість, натикаючи ся на вороже відношення до українства уряду й цілого рос. громадянства, починає звязувати здійснення укр. ідеалів з грядущим світовим конфліктом, сподіваючи ся розбиття в нїм Росії й визволення рідного краю. Прокинула ся ся думка ще в 1908 р. по анексії Босни й Герцеговини, коли в повітрі вперше запахло війною.

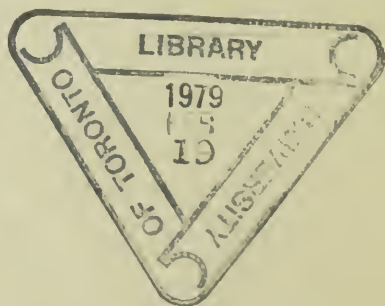
Для розвитку сеї думки багато зробила саме укр. еміґрація, що від 1907 р. розсипала ся скрізь за кордоном, осівши головню у Львові й розвинувши тут досить інтензивну діяльність в сїм напрямі — від пропаґанди звичайного сепаратизму від Росії до проповіді самостійної укр. держави.

Вічне напруження в міжнародніх відносинах, яке кожної хвилі готове було вибухнути кривавим конфліктом, не давало заснути сим думкам по обох боках кордону. Багато важив також настрої серед австрійсько-українського громадянства, котре зайняло з цілком зрозумілих причин рішучу антиросійську поставу, висловом якої були львівські з'їзди в 1912 р. — всеукраїнський студентський з'їзд і так зв. з'їзд укр. нотаблів (відпоручників усіх партій і груп). Ся поставу, як і взагалі вплив австрійської України на рос. Українців, лише зміцняли й поглиблювали серед них самостійницьку орієнтацію. В результаті сеї орієнтації і повстав з вибухом світової війни „Союз визволення України“, головні основи котрого в загальних рисах намічені були ще в 1912 р.; тоді навіть мав виходити й спеціальний орган для пропаґанди тих самих ідей, що їх підносить тепер Союз.

Союз об'єднює самостійницькі елементи на російській Україні незалежно від партійних поглядів і виступає в сій війні

як репрезентація національно-політичних і економічних інтересів українського народу в Росії. Політичним постулятом Союзу є державна самостійність України, а реалізацію своїх національних змагань зв'язує Союз з розбиттям Росії у війні, розвиваючи в тім напрямі відповідну діяльність.

Так перейшли ми цілу новітню історію України під „московським караулом, у тюрмі“. І хоч яке коротке було наше оповідання, — колиб про все докладно й широко оповідати, треба-б було писати великий том, — все-ж таки, надіємося, і з такого побіжного начерку ясно видно цілу природність українського руху й повну життєвість його; видно, що українство ширить ся стихійно і нестримно, що український народ у Росії, не зважаючи на всі перешкоди для свого розвитку, таки розвивається, росте в своїй свідомості й перетворюється на наших очах — на перекир усім перепонам — у правдиву націю в сучаснім розумінню сього слова.

Зміст.

	Стр.
Періоди й центри українського руху в Росії	3
Початки українського відродження (Полтавсько-харківський період)	4
Сорокові роки (Шевченко і Кіпрідо-Методіївське брацтво)	7
Кінець 50-их і початок 60-их років	11
Сімдесяти роки	15
Вісімдесяти та дев'яносто років (Указ 1876 р. — Доба реакції. — Драгоманів)	16
Дев'яносто років	31
— — I. Перед революцією (Оживлення укр. руху. — Політичні організації. — Література. — Легальні виступи)	31
— — II. Революція і реакція (Здобутки революції. — Реакція і похід на українство. Розвиток укр. руху. — Війна)	48

Друкарські помилки.

ст.	рядок	надруковано:	треба:
13	7 знизу	визволити	визволити
32	19 знизу	семінарія	семінаріях
48	1 знизу	у Кїві	у Петербурзі, а в р. 1914 у Кїві.
50	1 зверху	інженер	інжинїр
54	14 знизу	Золотоношскаго	Золотоношскаго
54	9 знизу	„Україну“	„Україну“,
67	7 знизу	участь	долю
69	7 знизу	поміщцтво	поміщцтво
69	6 знизу	чиновництво	чиновництво
70	3 і 8 зверху	УСРДП	УСДРП
70	12 зверху	замах	замах,
78	14 зверху	включно)	включно),
90	5 зверху	її частини	його частини
101	10 зверху	з'їзді	з'їзді,
101	2 знизу	мові й	мові, й

Деякі інші праці того самого автора.

Винокурєніє и потребленіє вина въ 1902—1904 гг. (на Полтавщині). „Статистическій Ежегодникъ Полтавскаго Губернскаго Земства“. Т. IX. Полтава 1906.

М. Левитський як кооператор і його хлїборобські спілки. „Економична бібліотека“, ч. 12. Львів 1909. (Під псевдонїмом Л. Вожко; відбитка з „Економїста“).

З історії земства на Україні. I. Податкова політика і суспільно-економічна діяльність. Львів—Київ. 1910. (Відбитка з II-го тому „Студій з поля суспільних наук і статистики“, вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка).

В. Грінченко. „Лїт. Наук. Вістник“ 1910, кн. IX.

З нашої літературної критики (про М. Бьшава та „Молоду Музу“). Іbid. 1911, кн. I.

Нові видання і розвідки по історії української літератури. (1906—1910). Критично-бібліографічний огляд. Львів—Київ, 1911. (Відбитки з „Нашої Школи“ 1910, кн. III і 1911, кн. I).

Нова історія української літератури. (До питання про характер і зміст української літератури і методи її історичного дослідження. З приводу книжки С. Фьремова „Історія українського письменства“). „Лїт. Наук. Вістн.“ 1911, кн. XII.

Е. Гребінка. Іbid. 1912, кн. VII—VIII.

Систематичний покажчик до „Київської Старшини“ і „України“ Критична оцінка, поправки й доновисненя. Львів—Київ, 1912. (Відбитка з СІХ тому „Записок Наук. Т-ва ім. Шевченка“).

Украинская Академія Наукъ. Москва 1912. (Відбитка з „Украинской Жизни“ 1912, кн. X).

Український науковий рух в 1911 р. „Лїт. Наук. Вістн.“ 1912, кн. II.

До характеристики польської суспільности в Галичині. Іbid. кн. XII.

Український науковий рух в 1912 р. Іbid. кн. II—III.

Наукове Товариство іменн Шевченка у Львові (1873—1892—1912 рр.). Київ—Львів, 1913.

М. Комаров „Лїт. Наук. Вістн.“ 1913, кн. X.

Польскій демократъ о польско-украинскихъ отношеніяхъ по поводу сеймової реформи въ Галиціи. „Украинская Жизнь“ 1914, кн. I.

Український науковий рух в 1913 р. „Україна“ 1914, кн. I—II.

Півтораستا лїт української політичної думки. Короткий історичний огляд. Відень 1914.

Обозрїніє трудовъ по Славяновѣдѣнію. Выпускъ 3-й. Украиновѣдѣніє. Петроградъ 1915. Изданіє Имп. Академіи Наукъ.

В друку:

Систематичний покажчик творів Івана Франка. З додатком статей про Франка та рецензій на його твори. Виданіє Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Накладом „Союза визволення України“ вийшла велика книга
д-ра Степана Рудницького, проф. університету у Львові, п. з.

UKRAINA, LAND UND VOLK

(Україна, край і народ).

Се перший більший твір в німецькій мові, що займаєть ся Україною, значить цілим полуднем східної Європи, та гарно вповнює прогалину, яка була досі в вауці географії. Книжка повинна найти ся в руках кожного інтелігентного Українця.

Її зміст такий: Україна як географічна одиниця. І кн. Фізична географія. Положення й великість. Чорне море й його побережа. Загальний огляд будови поверхні України. Українські верховини. Українські височини. Українські низи. Ріки й річки України. Український клімат. Ростинний і звірваний світ України. ІІ кн. Антропогеографія. Етнографічні границі України. Число й розміщення Українців по їх землі. Український народ jako антропогеографічна одиниця. Загальні замітки. Антропологічні прикмети Українців. Українська мова. Історично-політичні традиції та змагання Українців. Українська культура. Взаємини між землею й народом України. Економічно-географічний огляд України. Довецтво й рибальство. Лісове господарство. Хліборобство. Садівництво й городництво. Скотарство. Мінеральні багатства. Промисл. Торговля й комунікація. Области та селятьби України. Список важнійшої літератури та докладний показчик імен і річей.

До книжки додано 6 карт: поглядову фізичну карту України 1:5000000, геологічну, тектонічно-морфологічну, кліматичну, ростинно-географічну й етнографічну карту східної Європи 1:10000000.

Замикають книжку 40 образків, що представляють краєвиди й народні типи України.

Видання дуже гарне та старанне. Карти й образки виконані дуже добре. Ціна в порівнянню до величезних коштів накладу невисока: 10 кор. за брошурований примірник, а 12 К за примірник у гарній сивій оправі з золотими витисками.

**Купуйте дешеві й загально-доступні видання
Союза визволення України:**

	к. с.
Т. Шевченко. Кобзарь. 2-й випуск.	Бр. 1.—в опр. 1'50
Проф. М. Грушевський. Як жив український народ. Коротка історія України. З малюнками і картою України . . .	—'50
Сім Пісень. Гостинець для українських вояків. З нотами . . .	—'20
Др. М. Лозинський. Галичина в життю України	—'60
М. Возняк. Наша рідна мова. З 18 портретами	—'20
Проф. І. Шишманов. Родя України в болгарськiм відродженню (Видь Шевченка на болг. поетів передвизвольної доби) . . .	—'20
Проф. С. Томашівський. Церковний бік української справи . . .	—'30
О. Кириленко. Українці в Америці	—'50
Др. І. Крип'якевич. Українське військо. Короткий історичний нарис. З малюнками	—'40
Др. Л. Цегельський. Русь-Україна і Московщина-Росія	—'80
Др. Осип Назарук. Слідами Українських Січових Стрільців. З малюнками	Брошур. 3'50, в опр. 4'50
О. Снороліс-Йолтуховський. Значінне самостійної України для європейської рівноваги	—'20
Памяти Івана Франка. Опис життя, діяльності й похорону. Зладив М. Возняк. З малюнками	1'—
Вол. Дорошенко. Українство в Росії. Найновіші часи. З численними портретами	1'20
Памятова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 р. з 103 ілюстраціями. Ціна 2'50 опр. прим.	3'70
Б. Заминський. Що треба знати кождому Українцеві. З малюнками і картою України. Вид. 3-є	—'30
Іп. Бочковський. Фінляндія та фінляндське питання	1'20
Др. Е. Левницький. Листи з Німеччини	—'80
Вол. Гнатюк. Національне відродженне австро-угорських Українців (1772—1880 рр.)	—'80
Вол. Гнатюк. Українська народна словесність. (В справі записів укр. етнографічного матеріалу)	1'—
Наша пісня. Співак. 20 найпопулярніших укр. пісень і гимнів з нотами	—'50
М. Богданович. Білоруське відродженне	—'40
В. Антонович. Хмельниччина в повісті Г. Сенкевича	—'40
Чужинці про українську справу	—'40
М. Троцький. Литовці	—'40
Вяч. Будзинівський. Як Москва вищала Україну	—'60
Др. М. Лозинський. Михайло Павлик	—'40
Prof. M. Hruschewskyj. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung (Укр. справа в історичній розвизтк)	—'50
G. Cleinow. Das Problem der Ukraina. Українська проблема. (Про умови самостійної української держави)	—'20
Dg. E. Lewuckyj, Galizien	—'60
Н. Восzkowski. Ukraina a ukrajinská otázka. (Україна й українське питання). По чеськи. З картою України	1'—
V. Choma-Dovskl. Ukraina i Ukrajinci (по хорватськи)	1'—

Набувати можна отсі всі книжки в Адміністрації видань Союзу визволення України. Wien, VIII., Josefstädterstr. 79, II, St., T. 6.

На жаданне висилаєть ся поштовою чек ч. 107.090.